Նիկոլայ Հովհաննիսյան
Աշոտ Ղուկասյան
Հարություն Ալեքսանյան

9

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ 9

ՄԱՍ 1

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Նիկոլայ Հովհաննիսյան
Աշոտ Ղուկասյան
Հարություն Ալեքսանյան

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

9

ՄԱՍ 1

ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ
Երևան 2019

ՀՏԴ 373.167.1:93/99(075.3)
ԳՄԴ 63.3(0)g72
Հ 854

Երաշխավորված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից

Հեղինակներ՝ **Նիկոլայ Հովհաննիսյան**, ԳԱԱ թղթակից անդամ, գիտության վաստակավոր գործիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր *(Ներածություն, բաժին I, պար. 1–4, 6–12, բաժին II, պար. 13–14, 17–21, բաժին III, պար. 22–25)*
Աշոտ Ղուկասյան *(բաժին I, պար. 5, բաժին II, պար. 15–16, տերմինների բառարան)*
Հարություն Ալեքսանյան (բաժին III, պար. 26–27)

Խմբագիր՝ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, պ.գ.դ. պրոֆեսոր

Մեթոդական մասի հեղինակներ՝ Արմեն Ղուկասյան, Արսեն Ղուկասյան

Հ 854 ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: 9-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ: ՄԱՍ 1/
Ն. Հովհաննիսյան, Ա. Ղուկասյան, Հ. Ալեքսանյան.- Եր.:
Էդիթ Պրինտ, 2019.- 104 էջ:

Վերահրատարակություն

ՀՏԴ 373.167.1:93/99(075.3)
ԳՄԴ 63.3(0)g72

ISBN 978-9939-52-870-0

© Էդիթ Պրինտ, 2019
© Ն. Հովհաննիսյան, Ա. Ղուկասյան, Հ. Ալեքսանյան, 2019
© ԴՏՀՏՇՀ, 2019

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Նորագույն պատմություն» հասկացությունը

1918 թվականին՝ Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո, նոր փուլ սկսվեց համաշխարհային պատմության մեջ: Այն ընդունված է անվանել «Նորագույն շրջան»:

Արմատական տեղաշարժեր կատարվեցին քաղաքական ուժերի հաշվեկշռում: Աշխարհի քաղաքական քարտեզից վերացան Ռուսական, Ավստրո-հունգարական և Օսմանյան կայսրությունները, դադարեց գոյություն ունենալ կայզերական Գերմանիան: 1920-1930-ական թվականներին մեծացավ Անգլիայի և Ֆրանսիայի դերը, իսկ Իտալիայում և Գերմանիայում ֆաշիստներն անցան իշխանության գլուխ: Բարձրացավ նաև ԱՄՆ-ի քաղաքական կշիռը: Ռուսական կայսրության փլատակների վրա կազմավորվեց Խորհրդային Միությունը: Պատմության մեջ առաջին անգամ նորագույն շրջանում ձևավորվեց սոցիալիզմի միջազգային համակարգը:

Համաշխարհային պատմության այս շրջանը նաև գաղութային համակարգի վերացման դարաշրջան է: Ասիայի, Աֆրիկայի ու Լատինական Ամերիկայի գաղութներն ու կախյալ երկրները նվաճեցին քաղաքական անկախություն և ազգային ինքնիշխան պետությունների ասպարեզում վերածվեցին հանրության գործունյա անդամների:

Նորագույն շրջանը գիտատեխնիկական աննախադեպ հեղափոխության, մշակույթի հետագա վերելքի և համընդհանուր առաջընթացի դարաշրջան է: Այս փուլում մարդն առաջին անգամ դուրս եկավ տիեզերք և առաջին անգամ ոտք դրեց Լուսնի վրա: Այն միաժամանակ մարդկության պատմության ամենաողբերգական ժամանակաշրջաններից մեկն է: Հենց այս փուլում տեղի ունեցավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, որը վիթխարի աղետ էր համայն մարդկության համար: Նորագույն շրջանում ստեղծվեց միջուկային զենք, և 1945թ. առաջին անգամ ԱՄՆ-ը այն կիրառեց Ճապոնիայի դեմ:

Այդ շրջանում պետությունները բաժանվեցին երկու հակադիր ռազմաքաղաքական խմբավորումների, և նրանց միջև ծավալվեց, այսպես կոչված, «սառը պատերազմ», որը մշտապես ուղեկցվում էր բազմաթիվ տարածաշրջանային, «տաք» պատերազմներով:

XX դարում տեղի ունեցան դարաշրջանի թերևս ամենակարևոր քաղաքական, համաշխարհային պատմական նշանակություն ունեցող իրադարձություններից՝ Խորհրդային Միության փլուզումը և սոցիալիզմի միջազգային համակարգի վերացումը: Նախկին Խորհրդային Միության փոխարեն աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա հայտնվեցին 15 նորանկախ պետություններ՝ դրանց թվում՝ Հայաստանի Հանրապետությունը:

Արդյունաբերական հասարակության երրորդ շրջափուլը

Նորագույն պատմությունը միաժամանակ դիտարկվում է որպես «Արդյունաբերական հասարակության երրորդ շրջափուլ»: Երրորդ շրջափուլը **որակական նոր երևույթ** է: Այս շրջափուլում հասարակության վերափոխումը և զարգացումն իրականացվում են նոր, մինչ այդ անհայտ բարձր տեխնոլոգիաների լայնորեն կիրառման, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների թվայնացման, տարբեր ոլորտներում ռոբոտների օգտագործման և դրանց կիրառման դաշտի ընդլայնման հիմքի վրա: Երրորդ շրջափուլում շատ խիստ է դրվում էներգիայի ոչ ավանդական աղբյուրների, էներգակիրների նոր տեսակների հայտնաբերման հիմնախնդիրը: Քայլեր են կատարվում արեգակնային, քամու և այլ-ընտրանքային այլ էներգիաների օգտագործման ուղղությամբ: Մեծ թափ է առել էլեկտրոնիկայի զարգացումը և կիրառումը, իսկ համակարգիչները և համացանցը ուղղակի հեղաշրջում են առաջացրել տարբեր բնագավառներում, անգամ առօրյա կյանքում: Մարդկությունն արդեն տպավորիչ քայլեր է կատարել տիեզերքի գաղտնիքների մեջ ներթափանցելու գործում՝ ինչպես դիտողական բարդ գործիքների միջոցով, այնպես էլ գիտական նոր սարքեր և անգամ տիեզերք մարդ ուղարկելու ուղիով: Նոր, ավելի բարձր մակարդակի հասավ տիեզերագիտությունը:

Հետարդյունաբերական հասարակությունը

Վերոնշյալ փոփոխությունները դրական ազդեցություն ունեցան հասարակական-քաղաքական իրողությունների վրա, ինչը հանգեցրեց նորագույն շրջանի հետարդյունաբերական հասարակության (տեղեկատվական) ձևավորմանը: XX դարի 80-ական թթ. միջազգային մեծ հնչեղություն ձեռք բերեց մարդու իրավունքների հարցը, որը դարձավ հասարակության ժողովրդավարության ամենակարևոր ցուցիչներից մեկը: Այդ գործում լայն աշխատանք են կատարում ԱՄՆ-ը, Եվրամիության անդամ երկրները, տարաբնույթ հասարակական, ոչ կառավարական կազմակերպությունները և կոմիտեները: Նրանց գործունեության շնորհիվ մարդու իրավունքների խնդիրը դարձավ միջազգային կարևոր հարց, և արձանագրվեցին որոշակի տեղաշարժեր ոչ միայն եվրոպական և հյուսիսամերիկյան, այլև ասիական, աֆրիկյան, անգամ իսլամական երկրներում: Դրա հետ կապված առաջընթաց նկատվեց կնոջ իրավունքների պաշտպանության հարցում: Կանայք այժմ ավելի լայն իրավունքներից են օգտվում, մասնակցում բազմաթիվ երկրների օրենսդիր և գործադիր մարմինների աշխատանքներում: Մեր օրերում կանանց՝ պետության ղեկավարի, վարչապետի կամ նախարարի պաշտոն զբաղեցնելը այլևս չի զարմացնում որևէ մեկին և ընդունվում է բնականորեն:

Ֆաշիստական, նացիստական ռասայական և ամբողջատիրական համակարգերի կործանումը Գերմանիայում, Իտալիայում, Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունում, Խորհրդային Միությունում և մի շարք այլ երկրներում բեկում առաջացրեց մարդկանց մտածելակերպում և հոգեբանության մեջ,

նպաստեց ժողովրդավարության զարգացմանը և մարդկության ակտիվ մասնակցությանը քաղաքականության ոլորտում: Դրանում իր դրական դերն ունեցավ նաև սերնդափոխությունը, երբ կյանք մտավ մի նոր սերունդ, որը ծանոթ չէր նացիստական-ռասայական՝ սարսափներով ու դաժանություններով ուղեկցվող գաղափարախոսությանը: Նա ավելի ազատամիտ է իր դատողություններում, ավելի լայնախոհ ու անկաշկանդ: Այդ բոլորի շնորհիվ դրական տեղաշարժեր եղան միջազգային քաղաքական մթնոլորտում: Դրան զուգահեռ դռները բացվեցին նոր գաղափարների և արժեքների տարածման առջև. մարդիկ ավելի ազատ են տեղաշարժվում, չեն վախենում միմյանց հետ շփվելուց, անկաշկանդորեն բանավիճում, տեսակետներ ու կարծիքներ են փոխանակում: Այս փոփոխությունները կյանքի կոչեցին մի կարևոր երևույթ, որն ստացավ «գլոբալիզացիա» (համաշխարհայնացում) անվանումը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ է XX դարը կոչվում բեկումնային դարաշրջան: Որո՞նք են այդ դարաշրջանում կատարված նշանակալի փոփոխությունները:
2. Ի՞նչ ժամանակագրական շրջանակներ է ընդգրկում նորագույն պատմությունը, և ի՞նչ ընդհանուր գծեր ունեն համաշխարհային պատմության նոր և նորագույն շրջանները: Որո՞նք են նրանց տարբերիչ գծերը: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
3. Ի՞նչ դեպքեր ու երևույթներ են կազմում արդյունաբերական հասարակության երրորդ շրջափուլի հիմնական բովանդակությունը: Բնութագրե՛ք այդ շրջափուլը:
4. Կազմե՛ք «Հետարդյունաբերական հասարակությունը» ենթահարցի պատասխանի ծավալուն պլանը:
5. Լրացրե՛ք «Համաշխարհային պատմության նորագույն շրջանը» աղյուսակը:

Բնագավառները	Առանձնահատկությունները
Քաղաքական	
Տնտեսական	
Սոցիալական	
Մշակութային	

I ԲԱԺԻՆ

ԱՇԽԱՐՀԸ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՓՈՒԼՈՒՄ

§1. ՓԱՐԻԶԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԸ ԵՎ ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳԸ

Փարիզի հաշտության վեհաժողովը

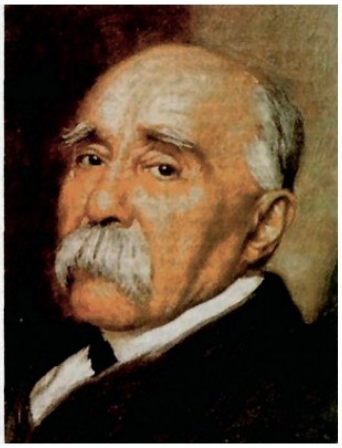

Ժորժ Կլեմանսո (1841–1929 թթ.)

Առաջին համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց Անտանտի երկրների հաղթանակով՝ 1918թ. նոյեմբերի 11-ին Կոմպիենում ստորագրված զինադադարով: Անտանտի կորիզը կազմում էին Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը: Հետագայում նրան միացան այլ երկրներ, իսկ 1917թ. ապրիլին՝ ԱՄՆ-ը: Ընդհանուր առմամբ՝ պատերազմի մեջ ներգրավված էր 38 երկիր: 1917թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանը դուրս եկավ Անտանտի կազմից: Քառյակ դաշինքի մեջ մտնող երկրները՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարական կայսրությունը, Օսմանյան կայսրությունը և Բուլղարիան, 1918 թվականի աշնանը մեկը մյուսի հետևից անձնատուր եղան:

Հաղթողներին անհրաժեշտ էր պարտություն կրած երկրների հետ կնքել հաշտության պայմանագիր: Այդ նպատակով 1919թ. հունվարի 18-ին Փարիզում բացվեց հաշտության խորհրդաժողով, որն ավարտվեց 1920 թվականի հունվարի 21-ին:

Խորհրդաժողովում կարևոր դեր էր խաղում «Հինգի խորհուրդը» կամ «Մեծ հնգյակը»: Դրա մեջ մտնում էին Անգլիայի վարչապետ Դեյվիդ Լլոյդ Ջորջը, Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Կլեմանսոն, ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը, Իտալիայի և Ճապոնիայի վարչապետները:

Ֆրանսիան ամեն կերպ ձգտում էր պարտված երկրների և հատկապես Գերմանիայի հետ այնպիսի պայմանագիր կնքել, որն ապահովեր իր գերիշխանությունը (հեգեմոնիան) Եվրոպայում: Իսկ Անգլիայի և ԱՄՆ-ի համար դա անընդունելի էր: Նրանք ձգտում էին Գերմանիան օգտագործել մի կողմից ֆրանսիական ազդեցության հետագա ուժեղացման, իսկ մյուս կողմից՝ Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Ի վերջո, Ֆրանսիան շատ հարցերում հարկադրված էր զիջել:

Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգը որպես նոր աշխարհակարգ

1919թ. հունիսի 28-ին ֆրանսիական թագավորների Վերսալյան պալատում ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր Անտանտի երկրների և Գերմանիայի միջև:

Վերսալի պայմանագրով Գերմանիային պարտադրվում էր լրիվ զինաթափում, նրա բանակը չէր կարող ունենալ 100 հազարից ավելի զինվոր: Գերմանական գլխավոր շտաբը ցրվում էր, պարտադիր զինվորական ծառայությունը չեղյալ հայտարարվում և արգելվում զենք ներմուծելը: Գերմանիայի վրա դրվեց նաև խոշոր ռազմատուգանք: Երկիրն ունեցավ տարածքային կորուստներ հօգուտ Ֆրանսիայի, Լեհաստանի, Չեխիայի և Բելգիայի:

Փարիզի վեհաժողովի նիստ

1919թ. սեպտեմբերին Փարիզի մերձակայքում՝ Սեն-Ժերմեն ան Լեում, հաշտության պայմանագիր ստորագրվեց Անտանտի և Ավստրիայի միջև: Պայմանագիրն արձանագրեց Ավստրո-Հունգարական կայսրության կործանումը և Ավստրիան ճանաչեց որպես անկախ հանրապետություն: Ավստրիան իր հերթին ճանաչեց Ավստրո-Հունգարական կայսրության փլատակների վրա գոյացած Չեխոսլովակիայի և Հարավսլավիայի անկախությունը: Խիստ կրճատվեցին Ավստրիայի ռազմական ուժերը, իսկ ամբողջ նավատորմն անցավ Անտանտի տրամադրության տակ:

1919թ. նոյեմբերին Փարիզի մեկ այլ արվարձանում՝ Նեյ Սյուր-Սենում, հաշտության պայմանագիր ստորագրվեց Անտանտի և Բուլղարիայի միջև: Բուլղարիան ունեցավ զգալի տարածքային կորուստներ: Նրա ռազմական ուժերը պետք է ստեղծվեին կամավորության սկզբունքով: Բուլղարիայի ռազմական նավերը նույնպես անցան Անտանտի երկրներին:

1920թ. հունիսին Վերսալի Տրիանոնի Մեծ պալատում Անտանտը հաշտության պայմանագիր ստորագրեց նորանկախ Հունգարիայի հետ: Հաշտության պայմանագրով Հունգարիայի վրա նույնպես դրվեցին մի շարք սահմանափակումներ (պարտադիր զինծառայության արգելք և այլն): Նա, ինչպես և պարտված բոլոր երկրները, պարտավորվում էր վճարել ռազմատուգանք:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում գերմանական ռազմաքաղաքական խմբավորման պարտության հետևանքով, ինչպես նաև վերոնշյալ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԸՍՏ ՍԵՎՐԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԴԱՇՆԱԳՐԻ

Սևրի հաշտության պայմանագիրը ստորագրվել է 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թուրքիայի սուլթանական կառավարության և Առաջին համաշխարհային պատերազմում (1914-18 թթ.) հաղթանակած դաշնակից պետությունների միջև: Որպես գլխավոր դաշնակից տերություններ հանդես եկան Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և Ճապոնիան: Հայաստանի Հանրապետության անունից պայմանագիրը ստորագրեց Ավետիս Ահարոնյանը, որը նախագահում էր հայկական պատվիրակությանը:

Պայմանագրի երրորդ մասի վեցերորդ բաժինը վերաբերում է Հայաստանին և ընդգրկում 88-93-րդ հոդվածները: Թուրքիան պաշտոնապես հայտարարում է, որ Հայաստանը ճանաչում է որպես ազատ և անկախ պետություն, ինչպես այդ արել էին արդեն դաշնակից տերությունները: Թուրքիան պարտավորվում է՝ որոշման օրից սկսած՝ հրաժարվել Հայաստանին հանձնված տարածքների նկատմամբ բոլոր իրավունքներից:

Ըստ պայմանագրի՝ Հայաստանը ստանում էր Վանի և Բիթլիսի նահանգների երկու երրորդը (համապատասխանաբար՝ 39.300 կմ²-ից՝ 20.000 կմ² և 27.100 կմ²-ից՝ 15.000 կմ²), Էրզրումի նահանգի գրեթե ողջ տարածքը (49.700 կմ²-ից՝ 40.000 կմ²), Տրապիզոնի նահանգի մոտ կեսը՝ ներառյալ Տրապիզոն նավահանգիստը (32.700 կմ²-ից՝ 15.000 կմ²), ընդհանուր առմամբ՝ մոտ 100.000 կմ² տարածություն: Միանալով Անդրկովկասում Հայաստանի Հանրապետության տարածքին, միավորված անկախ Հայկական պետությունն ստանում էր ավելի քան 161000 կմ² տարածություն՝ ելք ունենալով դեպի Սև ծով:

Թուրքիայի ներկայացուցիչը ստորագրում է Սևրի պայմանագիրը

ՄԱՍՇՏԱԲ 1:2 000 000

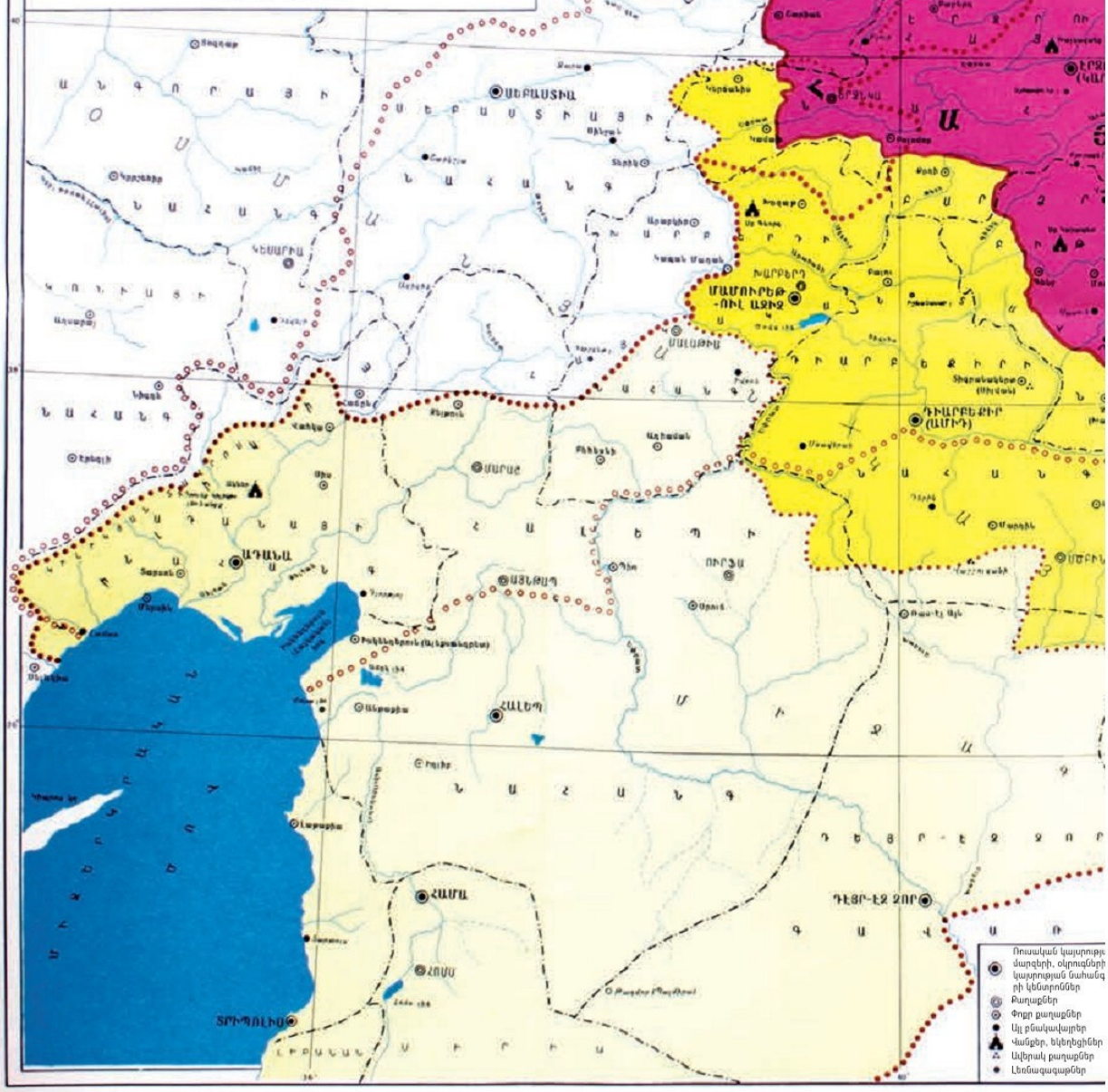

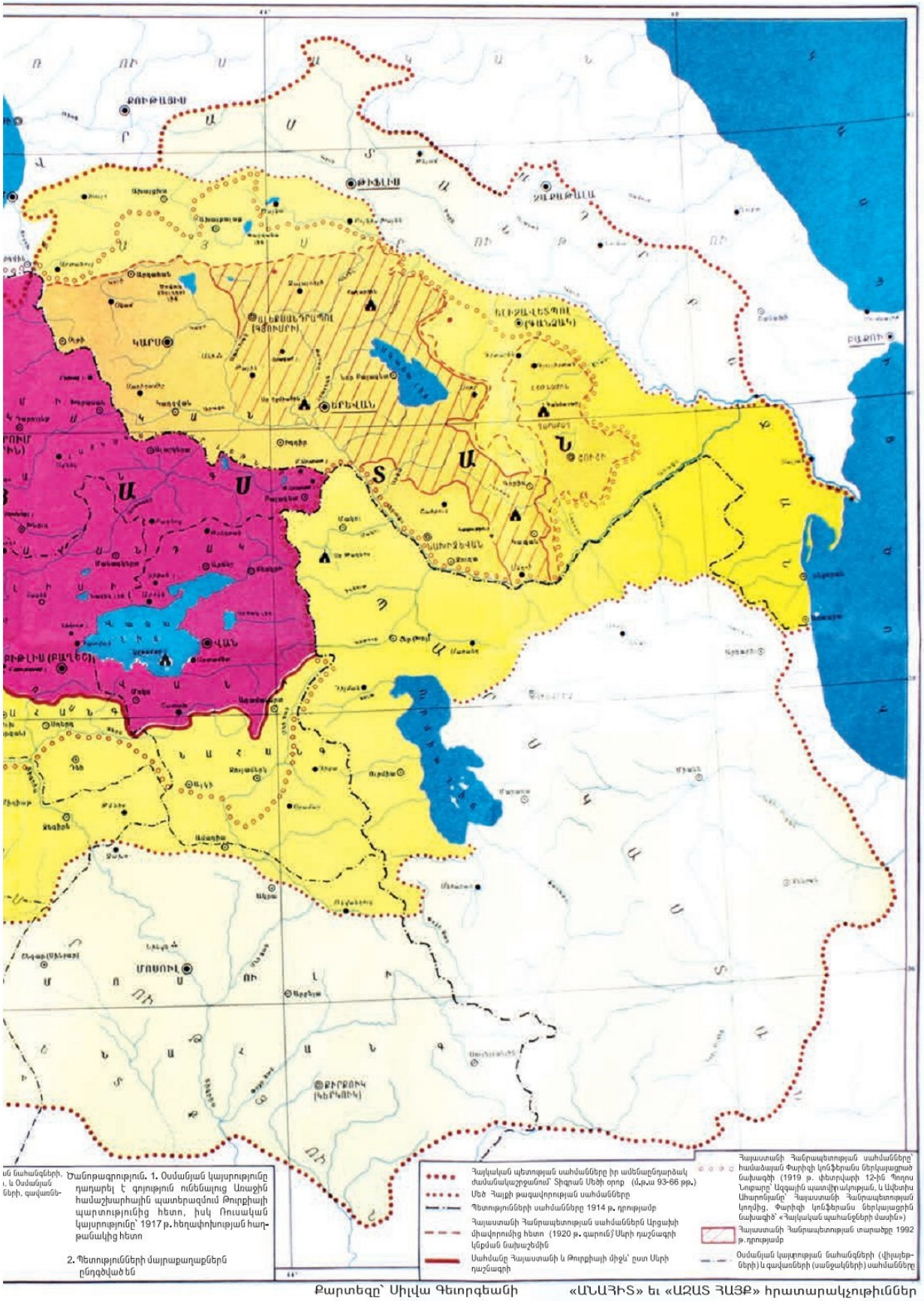

Քարտեզը՝ Սիլվա Գեւորգեանի «ԱՆԱՀԻՏ» եւ «ԱՋԱՏ ՀԱՅՔ» հրատարակչութիւններ

պայմանագրերի արդյունքում Եվրոպայի քաղաքական քարտեզում հայտնվեցին մի շարք նորանկախ պետություններ՝ Լեհաստանը, Ֆինլանդիան, Ավստրիան, Հունգարիան, Չեխոսլովակիան, Սերբերի, խորվաթների և սլովենների թագավորությունը, որը 1929թ. վերանվանվեց Հարավսլավիայի թագավորություն, Լատվիան, Լիտվան, Էստոնիան:

1920թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզից ոչ հեռու գտնվող Սևր քաղաքում ստորագրվեց հինգերորդ հաշտության պայմանագիրը, այս անգամ Անտանտի և սուլթանական Թուրքիայի միջև: Սևրի պայմանագիրն իրավաբանորեն ձևակերպեց Օսմանյան կայսրության վերացումը և նշեց Թուրքիայի նոր սահմանները: Սևրի պայմանագիրն ուներ առանձին՝ «Հայաստան» բաժին, որը բաղկացած էր վեց հոդվածներից (88-93): Թուրքիան Հայաստանը ճանաչում էր «ազատ և անկախ պետություն»:

Սևրի պայմանագրով թուրքական բանակը առավելագույնը կարող էր ունենալ 50 հազար զինվոր և սպա: Թուրքիան նաև լրիվ կորցնում էր իր արաբական տիրույթները Մերձավոր Արևելքում և Հյուսիսային Աֆրիկայում, որոշ տարածքներ նաև Եվրոպայում ու Փոքր Ասիայում:

Լուրջ հիմնախնդիրներ էին կուտակվել նաև Հեռավոր Արևելքում՝ ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ճապոնիայի միջև: Ամերիկյան դիվանագիտության նախաձեռնությամբ 1921-1922թթ. Վաշինգտոնում գումարվեց խորհրդաժողով՝ նվիրված հեռավորարևելյան և խաղաղօվկիանոսյան խնդիրներին: Խորհրդաժողովին մասնակցում էին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Չինաստանի և այլ երկրների պատվիրակությունները: Ստորագրվեց երեք կարևոր պայմանագիր: Առաջին՝ 1921թ. դեկտեմբերին ԱՄՆ-ը, Անգլիան, Ճապոնիան և Ֆրանսիան ստորագրեցին այսպես կոչված՝ չորսի պայմանագիրը խաղաղօվկիանոսյան տիրույթների և տարածքների համատեղ պաշտպանության իրավունքի մասին: Երկրորդ՝ խորհրդաժողովում ստորագրվեց պայմանագիր Չինաստանի ինքնիշխանության, տարածքային և վարչական անձեռնմխելիության հարգման վերաբերյալ: Պայմանագիրը հաստատեց «հավասար հնարավորությունների» սկզբունքը, որը բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում ԱՄՆ-ի համար՝ ներթափանցելու Չինաստան: Եվ, վերջապես, երրորդ խորհրդաժողովում ԱՄՆ-ը, Անգլիան, Ճապոնիան, Ֆրանսիան և Իտալիան 1922թ. փետրվարին համաձայնության եկան իրենց ռազմանավերի չափաբաժին-

Վաշինգտոնի վեհաժողովի նիստ

ների և համամասնության հարցի շուրջ: Անգլիան ԱՄՆ-ի ճնշման ներքո հարկադրված էր զիջել նրան և համաձայնել, որ ԱՄՆ-ը կարող է ունենալ այնքան գծանավ և հածանավ, որքան ինքը: Վաշինգտոնյան համաժողովը ամերիկյան դիվանագիտության մեծ հաղթանակն էր:

Իրավաբանորեն աշխարհում հաստատելով նոր քաղաքական իրողություններ՝ այդ պայմանագրերը միասին կազմում են Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգը:

Ազգերի լիգան

Միջազգային համապարփակ կազմակերպության ստեղծման գաղափարը ծագել էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնն այն մտցրեց 1918թ. հունվարի 8-ին հռչակած իր «Տասնչորս կետերի» մեջ: Այդպիսի կազմակերպություն հանդիսացավ Ազգերի լիգան, որի կանոնադրությունը հաստատեց Փարիզի խորհրդաժողովը 1919թ. հունիսի 28-ին:

Ազգերի լիգայի շենքը Ժնևում

Ազգերի լիգան կոչված էր լինել խաղաղություն պահպանող, ագրեսիաները կանխող և միջազգային համագործակցությունն ապահովող կազմակերպություն: Դրան էին նպատակամղված նրա կանոնադրության գլխավոր հոդվածները՝ կապված Ազգերի լիգայի անդամ պետությունների տարածքային ամբողջականության փոխադարձ երաշխավորման և ագրեսոր պետության նկատմամբ պատժամիջոցների կիրառման հետ: Ընդ որում, կանոնադրությամբ թույլատրվում էր Ազգերի լիգայի միջամտությունը նաև ոչ անդամ պետությունների վեճերին:

Ազգերի լիգայի գլխավոր մարմիններն էին Ասամբլեան կամ Ընդհանուր ժողովը, Խորհուրդը, Մշտական քարտուղարությունը: Այդ մարմինների մշտական նստավայրը Ժնևն էր:

Ազգերի լիգայի պաշտոնական աշխատանքային լեզուներն էին անգլերենը և ֆրանսերենը:

Ազգերի լիգան նորամուծություն կատարեց իմպերիալիզմի գաղութային համակարգում. պահպանելով գաղութատիրության դասական ձևերը, գործողության մեջ մտցրեց գաղութատիրության այսպես կոչված՝ սքողված տեսակը՝ մանդատային համակարգը: Ազգերի լիգան իրավունք ստացավ նախկին որոշ գաղութների կառավարման մանդատը տալ

Վուդրո Վիլսոն (1856–1924 թթ.)

արևմտյան զարգացած այս կամ այն երկրին: 1919 թ. հունվարի 30-ին որոշեց Օսմանյան կայսրությունից վերջնականապես անջատել և ենթամանդատային տերիտորիաներ հայտարարել Հայաստանը, Սիրիան, Պաղեստինը, Լիբանանը, Միջագետքը, Արաբիան և Քրդստանը: Միջագետքի կամ Իրաքի և Պաղեստինի կառավարման մանդատը Ազգերի լիգան տվեց Մեծ Բիրտանիային, իսկ Սիրիայի և Լիբանանի կառավարման մանդատը՝ Ֆրանսիային: Հայաստանի մանդատը հանձնվեց ԱՄՆ-ին:

Վիլսոնը Հայաստանի մանդատի հարցը ներկայացրեց ԱՄՆ-ի Սենատի քննարկմանը, վերջինս 1920թ. հունիսի 1-ին մերժեց նրա խնդրանքը:

Ազգերի լիգայի ուշադրությունը 1920-ական թվականներին հիմնականում կենտրոնացած էր Եվրոպայում, Ասիայում և Լատինական Ամերիկայում պետությունների միջև սահմանային և տարածքային վեճերի լուծման, ագրեսիայի կանխման և այլ սուր հարցերի վրա: Այն կարևոր դեր խաղաց Շվեդիայի և Ֆինլանդիայի միջև ծագած վեճը կարգավորելու, Ալբանիայի, Հարավսլավիայի և Հունաստանի միջև սահմանները հստակեցնելու գործում: 1923թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին Իտալիան և Հունաստանը հայտնվեցին պատերազմական վիճակում: Իտալիան գրավեց ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող Կորֆու կղզին: Հունաստանը դիմեց Ազգերի լիգայի խորհրդին, և վերջինիս ճնշման ներքո Իտալիան ստիպված էր իր զորքերը դուրս բերել կղզուց:

1930-ական թվականներին Ազգերի լիգան բախվեց ավելի լուրջ խնդիրների: 1931թ. Ճապոնիան ներխուժեց Չինաստան և գրավեց զգալի տարածքներ: Ազգերի լիգան կոչ արեց ագրեսորին իր զորքերը դուրս բերել Չինաստանից: Համաձայն չլինելով անգամ նման մեղմ որոշման հետ՝ Ճապոնիան 1933թ. մարտին դուրս եկավ Ազգերի լիգայի կազմից: Հետևելով Ճապոնիայի օրինակին՝ Գերմանիան, որն Ազգերի լիգա էր ընդունվել 1926 թ., 1933թ. հոկտեմբերին նույնպես լքեց այն: Ազգերի լիգան 1934թ. սեպտեմբերին, Ֆրանսիայի նախաձեռնությամբ, Խորհրդային Միությանն ընդունեց իր շարքերը, որի կազմում նա երկար չմնաց: 1939թ. դեկտեմբերին Ազգերի լիգան Խորհրդային Միությանը որպես ագրեսորի վտարեց իր շարքերից՝ Ֆինլանդիայի դեմ 1939թ. նոյեմբերի 30-ին պատերազմական գործողություններ սկսելու մեղադրանքով:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է գումարվել Փարիզի վեհաժողովը: Ի՞նչ նպատակով է գումարվել այն:
2. Ինչպե՞ս փոփոխվեց քաղաքական քարտեզը Վերսալ-վաշինգտոնյան պայմանագրերի կնքումից հետո: Փորձե՛ք գնահատել Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգը: Ի՞նչ եք կարծում՝ կարո՞ղ էր այն ապահովել կայուն խաղաղություն աշխարհում: Բերե՛ք փաստեր ձեր տեսակետի օգտին:
3. Ե՞րբ է ծագել միջազգային համապարփակ կազմակերպության ստեղծման գաղափարը: Ո՞վ մտցրեց այն իր հռչակած «Տասնչորս կետերի» մեջ: Ե՞րբ հիմնադրվեց Ազգերի լիգան:
4. Ո՞ւմ տրվեց «Հայաստանի մանդատը»: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ այն մերժվեց ԱՄՆ-ի Սենատի կողմից:
5. Ազգերի լիգան, ձեր կարծիքով, արդյո՞ք կատարեց իր վրա դրված միջազգային անվտանգության և խաղաղության պահպանման պարտականությունը: Փաստերով հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը:
6. Լրացրե՛ք «Վերսալյան համակարգը» աղյուսակը:

Պայմանագրերը	Տարեթվերը	Երկրները, փոփոխությունները				
		Գերմանիա	Ավստրիա	Բուլղարիա	Հունգարիա	Թուրքիա
Վերսալյան պալատ						
Սեն Ժերմեն ան Լե						
Նեյ Սյուր-Սեն						
Վերսալի Տրիանոնի Մեծ պալատը						
Սևր						

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ, ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

«Նանսենյան անձնագիր»

«Նանսենյան անձնագրի» մասին, թերևս, բոլորն են լսել, բայց գուցե չգիտեն, որ դրան հասնելու համար բազում ջանքեր են պահանջվել մեծ մարդասերից: Պատճառն այն էր, որ Ազգերի լիգան դժվարությամբ ընդունեց նրա առաջարկը: Իսկ երբ 1920-ին լիգայում քննարկվում էր Մեծ եղեռնի հարցը, Նանսենն ասում էր. «Մինչ այստեղ կվիճեն սահմանների հարցի շուրջ, պետք է հայ ժողովրդին փրկել ոչնչացումից, որպեսզի մարդ մնա այդ երկրում բնակվելու համար: Յուրաքանչյուր օրն անգամ խիստ կարևոր նշանակություն ունի, կարող է պատահել այնպես, որ մինչ մենք այստեղ վիճում ենք, այնտեղ կոտորվի մի ողջ ժողովուրդ»:

Ի վերջո, Ազգերի լիգայի խորհուրդը ստիպված եղավ 1924-ին հաստա-

տել հայ գաղթականներին ինքնության վկայական տալու նանսենյան նախաձեռնությունը: 320 հազար հայ գաղթական ստացավ նանսենյան անձնագիր, ինչը բարելավեց նրանց սոցիալ-իրավական վիճակը 52 երկրներում:

Հատվածներ Սևրի հաշտության պայմանագրից

10 օգոստոսի, 1920 թ.

Հոդված 88. Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը, ինչպես այդ բանն արդեն արել են դաշնակից տերությունները՝ որպես ազատ և անկախ պետություն:

Հոդված 89. Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և Բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնում են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատումը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես և այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ:

Հոդված 90. Այն դեպքում, եթե 89-րդ հոդվածի համաձայն սահմանագիծը որոշելիս հիշյալ վիլայեթների ամբողջ տարածքը կամ նրա մի մասը հանձնվի Հայաստանին, Թուրքիան այսօր արդեն հայտարարում է, որ որոշման օրից սկսած ինքը հրաժարվում է հանձնված տարածքի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և իրավահիմունքներից: Սույն պայմանագրի որոշումները, որոնք կիրառվելու են Թուրքիայից անջատվող տարածքների նկատմամբ, այս պահից սկսած կգործադրվեն նաև այդ տարածքի նկատմամբ:

Հայաստանի ինքնիշխանությանը հանձնվող տարածքի կապակցությամբ նրա վրա դրվող՝ Թուրքիայի ֆինանսական պարտավորությունների բաժինը և դրանց բնույթն ու այն իրավունքները, որոնցով նա կարող է փաստարկել, կսահմանվեն սույն Պայմանագրի 8-րդ մասի (ֆինանսական դրույթներ) 241-244-րդ հոդվածների համաձայն:

Հոդված 91. Եթե 89-րդ հոդվածում նշված տարածքի մի մասը հանձնվի Հայաստանին, ապա Սահմանագծման հանձնաժողով, որի կազմը կորոշվի հետագայում, կստեղծվի երեք ամսվա ընթացքում այն բանից հետո, երբ արդեն ընդունված կլինի Հայաստանի և Թուրքիայի միջև տեղում սահմանագիծ անցկացնելու վերաբերյալ հիշյալ հոդվածում նախատեսվող որոշումը:

Հոդված 92. Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմաններն ըստ պատկանելության կորոշվեն շահագրգռված պետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ:

§2. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Տնտեսական իրավիճակը

Չ. Դաուես (1865-1951 թթ.)

Պատերազմը շատ ծանր հետևանքներ ունեցավ եվրոպական երկրների, առաջին հերթին՝ Ֆրանսիայի և Գերմանիայի, ինչպես նաև Մեծ Բրիտանիայի, Բելգիայի և Հոլանդիայի տնտեսության վրա: Ավերվել էին շատ քաղաքներ և գյուղական բնակավայրեր: Ամենուր նկատելի էր արդյունաբերության և գյուղատնտեսության անկում: Խիստ վատթարացավ բնակչության տնտեսական դրությունը: Աճեցին գործազրկությունը, կենսական նշանակություն ունեցող պարենի և արդյունաբերական ապրանքների գները: Շատ երկրներում սառեցվեցին աշխատավարձերը: Չէին բավականացնում առաջին անհրաժեշտության ապրանքները: Բոլոր երկրներում վիթխարի չափերի հասան ներքին և արտաքին պարտքերը, մեծացավ բյուջեի պակասորդը: Բարձիթողի վիճակում էր առողջապահությունը, տարածված էին բազմաթիվ հիվանդություններ: Պատերազմին հաջորդած առաջին շրջանում ոչ միայն պարտություն կրած, այլև հաղթած երկրների իշխանություններն ի վիճակի չէին արագորեն լուծել իրենց երկրների առջև ծառացած տնտեսական խնդիրները և բավարարել ժողովրդի պահանջները: Այդ հողի վրա կուտակվել էր խոր դժգոհություն: Չորսամյա պատերազմից հոգնած մարդիկ պահանջում էին տնտեսական անհետաձգելի խնդիրների արագ լուծում, նրանց համբերությունն արդեն հատել էր: Եվ նրանք դիմում էին փորձված միջոցին՝ գործադուլների ու ցույցերի: Կառավարությունների հրաժարականները և փոփոխությունները դարձել էին սովորական երևույթներ:

Դա մտահոգում էր Մեծ Բրիտանիային և ԱՄՆ-ին: Ամերիկյան ղեկավարությունը հասկացավ, որ անհրաժեշտ է կանխել եվրոպական երկրների տնտեսական հետագա անկումը և պայմաններ ստեղծել նրանց տնտեսական զարգացման համար: ԱՄՆ-ի այդ քաղաքականության դրսևորումը եղավ այսպես կոչված՝ Դաուեսի պլանը, որն ամերիկյան կառավարությունը ներկայացրեց 1924թ. օգոստոսին, Լոնդոնի խորհրդաժողովում: Խորհրդաժողովի մասնակիցները՝ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Բելգիան, Հոլանդիան և եվրոպական այլ երկրներ, ընդունեցին ամերիկյան բանկիր Դաուեսի պլանը՝ գերմանական ռազմատուգանքների վճարումները կարգավորելու համար:

Դա կանոնավորեց վճարումները, կայունացրեց գերմանական մարկը և նպաստեց կապիտալի հոսքին Գերմանիայի տնտեսության մեջ:

Քաղաքական զարգացման միտումները

Մեծ Բրիտանիա: Մեծ Բրիտանիան Առաջին համաշխարհային պատերազմում հիմնականում կարողացավ հասնել իր առջև դրված ռազմաքաղաքական խնդիրների լուծմանը: Նրան հաջողվեց ծնկի բերել Եվրոպայում իր գլխավոր մրցակից Գերմանիային, իսկ պատերազմում արյունաքամ եղած Ֆրանսիայի դիրքերը թուլացան: Մեծ Բրիտանիային հաջողվեց ոչ միայն պահպանել իր աշխարհածավալ գաղութային կայսրությունը, այլև ընդարձակել այն: Գերմանիան վերսալյան պայմանագրով կորցրեց իր գաղութներն Աֆրիկայում: Նրանց մեծ մասը, ինչպես Տոգոն, Կամերունը և այլն, անցան Մեծ Բրիտանիայի տիրապետության տակ: Իսկ Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո Մեծ Բրիտանիան, Ազգերի լիգայի մանդատի ներքո, իր տիրապետությունը հաստատեց Իրաքում, Պաղեստինում և Անդրհորդանանում: Մեծ Բրիտանիայի կառավարողներն իրավամբ կարող էին ասել՝ «Արևը երբեք մայր չի մտնում Բրիտանական կայսրությունում»: Պատերազմի ավարտից հետո աշխուժացավ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքը: 1918թ. վերջերին տեղի ունեցան պառլամենտական ընտրություններ, որի արդյունքում հաղթեց պահպանողական և լիբերալ կուսակցությունների դաշինքը: Լիբերալների ղեկավար Լլոյդ Ջորջը 1919թ. հունվարին կազմեց կոալիցիոն կառավարություն: 1920-ական թվականների սկզբներից լիբերալների դիրքերն աստիճանաբար թուլացան, և ամրապնդվեց լեյբորիստական (աշխատավորական) կուսակցությունը: Նրա ղեկավարը՝ Ռամզեյ Մակդոնալդը, 1924թ. կազմեց լեյբորիստական առաջին կառավարությունը:

Մեծ Բրիտանիայի ներքաղաքական կյանքի ամենասուր հարցերից մեկը իռլանդական հարցն էր: 1916 թվականին իռլանդացիներն ապստամբական դրոշ էին պարզել՝ պահանջելով բրիտանական կառավարությունից ճանաչել Իռլանդիայի անկախությունը: Բրիտանական իշխանությունները, համոզվելով, որ հնարավոր չէ ճնշել իռլանդացիների ազգային-ազատագրական պայքարը, 1921թ. ստորագրեցին անգլո-իռլանդական պայմանագիր, որով Իռլանդիային տրվում էր դոմինիոնի կարգավիճակ: Սակայն դա չէր տարածվում Հյուսիսային Իռլանդիայի Օլսթերի վրա, որը ցայսօր մնում է Մեծ Բրիտանիայի կազմում: 1937թ. Իռլանդիան իրեն հայտարարեց անկախ պետություն:

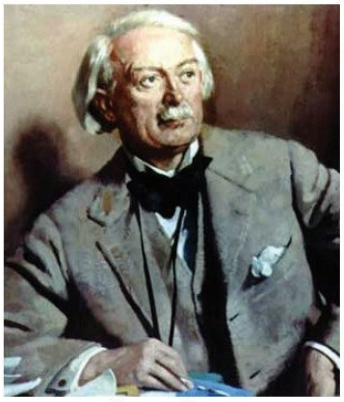

Լլոյդ Ջորջ (1863–1945 թթ.)

Ֆրանսիա: Պատերազմի տարիներին կրած մարդկային և նյութական մեծ կորուստներն իրենց կնիքը դրեցին Ֆրանսիայի հետպատերազմյան քաղաքական և տնտեսական կյանքի վրա: 1919թ. տեղի ունեցան հետպատերազմյան առաջին պառլամենտական ընտրությունները: Հաղթանակ տարան այսպես կոչված՝ Ազգային դաշինքը և նրա մեջ միավորված աջակողմյան կուսակցությունները: Դաշինքը ղեկավարում էր Ժ. Կլեմանսոն իր համախոհների հետ միասին:

Անգլո-իռլանդական պայմանագրի ստորագրումը, 1921 թ.

Եվրոպայում Ֆրանսիայի՝ տիրապետող դիրքեր հաստատելու ճանապարհին կատարվեցին մի շարք կարևոր քայլեր: Վերսալի պայմանագրով Ֆրանսիան հետ ստացավ Էլզասը և Լոթարինգիան, որոնք Գերմանիան խլել էր նրանից 1870թ. ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ: Նա իրավունք ստացավ 15 տարի ժամանակով օգտագործել Սաարի մարզի ածխահանքերը: Նրան հատկացվեց Գերմանիայից գանձվող ռազմատուգանքի 50 տոկոսը:

1919թ. ապրիլին ֆրանսիական պառլամենտը սահմանեց 8-ժամյա աշխատանքային օր, աշխատավարձը բարձրացվեց, կազմավորվեցին բազմաթիվ արհմիություններ և այլն: 1924թ. տեղի ունեցան նոր պառլամենտական ընտրություններ, որն ավարտվեց ձախ ուժերի դաշինքի հաղթանակով: Այդ դաշինքի ճանաչված ղեկավարներից Է. Էրրիոն կազմեց նոր կառավարություն, որը ներում շնորհեց քաղաքական բանտարկյալներին, իրենց գործատեղերում վերականգնեց աշխատանքից հեռացված գործադուլավորներին և այլն: Ֆրանսիական նոր կառավարությունը 1924թ. դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Խորհրդային Միության հետ:

Շարունակելով Եվրոպայում իր դիրքերի ամրապնդման քաղաքականությունը՝ Ֆրանսիան 1922թ. ձևավորեց Փոքր անտանտը: Նրա մեջ էին մտնում Հարավսլավիան, Չեխոսլովակիան և Ռումինիան: Իսկ դրանից մեկ տարի առաջ Ֆրանսիան ռազմական դաշինք էր կնքել Լեհաստանի հետ: Ֆրանսիայի միջազգային դիրքերն ամրապնդվում էին:

Սակայն Անգլիան և ԱՄՆ-ը հաշտ աչքով չէին նայում Եվրոպայում գերիշխանության հասնելու՝ Ֆրանսիայի նկրտումներին: Նրանց ձեռնտու չէր ոչ Գերմանիայի չափից ավելի թուլացումը և ոչ էլ Ֆրանսիայի հզորացումը: Գերմանիան բարդություններ էր ստեղծում ռազմատուգանքների

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ 1918-1923ԹԹ.
ՆՈՐՎԵԳԻԱ
ՍՏՈԿՀՈԼՄ
ՇՎԵԴԻԱ
ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԾՈՎ
ԲԱԼԹԻԿ ԾՈՎ
ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ
ՀԵԼՍԻՆԿԻ
Պետրոգրադ
ՏԱԼԼԻՆ
ԷՍՏՈՆԻԱ
ՌԻԳԱ
ԼԱՏՎԻԱ
ԼԻՏՎԱ
ԿԱՈՒՆԱՍ
Կլայպեդա
ԿՈՊԵՆՀԱԳԵՆ
Համբուրգ
ԳԴԱՆՍԿ
ՊՐՈՒՍԻԱ
Վիլնյուս (Վիլնո)
ՄԻՆՍԿ
ԲԵԼՈՌՈՒՍԻԱ
ԱՄՍՏԵՐԴԱՄ
ՀՈԼԱՆԴԻԱ
Դյուսելդորֆ
Քյոլն
ԲԵԼԳԻԱ
ԼՅՈՒՔՍԵՄԲՈՒՐԳ
ԲԵՌԼԻՆ
ՍԱՔՍՈՆԻԱ
Լայպցիգ
ՎԱՐՇԱՎԱ
Վիսլա
Բրեստ
ԼԵՀԱՍՏԱՆ
ՊՐԱՀԱ
Կրակով
ԿԻԵՎ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ
Լվով
Դնեստր
Բոնն
ՉԵԽՈՍԼՈՎԱԿԻԱ
Դանուբ
Ստրասբուրգ
Մյունխեն
ՎԻԵՆՆԱ
ԲԵՌՆ
Լոզան
ՇՎԵՅՑԱՐԻԱ
ԱՎՍՏՐԻԱ
ՏԻՐՈԼ
ԲՈՒԴԱՊԵՇՏ
ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ
ՌՈՒՄԻՆԻԱ
Քիշնև
Օդեսա
Միլան
Տրիեստ
Զագրեբ
ՌԻԵԿԱ (ՖԻՈՒՄԵ)
ՍԵՐԲԵՐԻ, ԽՈՐՎԱԹՆԵՐԻ ԵՎ ՍԼՈՎԵՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱԴՐԻԱՏԻԿ ԾՈՎ
ՌՈՒՄԻՆԻԱ
ԲՈՒԽԱՐԵՍՏ
Դանուբ
Ֆլորենցիա
Սարաևո
ՍՈՖԻԱ
ԻՏԱԼԻԱ
Կորսիկա կղզի
ՀՌՈՄ
ԲՈՒԼԳԱՐԻԱ
Ստամբուլ (Կ.Պոլիս)
ԹՐԱԿԻԱ
Նեապոլ
ՏԻՐԱՆԱ
Սարդինիա կղզի (Իտալիա)
Մալթեկ
ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ
ԹՈՒՐՔԻԱ
Պետությունների սահմանները 1914 թ.
Պետությունների սահմանները 1923 թ.
Գերմանիայից անջատված տարածքներ
Սաարի ավազանը՝ 15 տարով տրված Ազգերի լիգայի կառավարմանը
Գերմանիայի ապառազմականացված գոտին
Անտանտի գրաված (5-15 տարով)՝ Գերմանիայի տարածքները:
Ռումինիայի բռնազավթած Բեսարաբիան, 1918 թ.
Լեհաստանի բռնազավթած՝ Լիտվայի տարածքները, 1920 թ.
Թվերով քարտեզի վրա նշված են՝
1. Մեմելի շրջան (1920-23 թթ. Անտանտի հսկողության տակ, 1923 թ.՝ Լիտվայի կազմում)
2. Էյպեն-Մալմեդի շրջան
3. Լյուքսեմբուրգ
4. Լիխտենշտեյն
5. Իտալիա

վճարման հարցում և դիմադրում Ռուրի մարզի քարածուխն օգտագործելու՝ ֆրանսիացիների ցանկությանը: Ի պատասխան՝ ֆրանսիական զորքերը, բելգիական զորքերի հետ միասին, 1923թ. օկուպացրին Ռուրը: Դա Եվրոպայում առաջ բերեց քաղաքական ճգնաժամ: 1924թ. ֆրանս-բելգիական ռազմական ուժերը հարկադրված էին հետ քաշվել Ռուրի մարզից: Եվրոպայում Ֆրանսիայի շահերին լուրջ հարված հասցրեց նաև 1925թ. հոկտեմբերին Լոկարնոյում (Շվեյցարիա) ստորագրված համաձայնագիրը: Գերմանիան, Ֆրանսիան և Բելգիան պարտավորվեցին պահպանել Գերմանիայի և Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և Բելգիայի միջև տարածքային ստատուս-քվոն:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Պատերազմի ավարտից հետո ԱՄՆ-ի Սենատը, դժգոհ մնալով Վիլսոնի քաղաքականության անհաջողություններից և Փարիզի խորհրդաժողովի արդյունքներից, 1920թ. մարտին չվավերացրեց Վերսալյան պայմանագիրը և Ազգերի լիգայի կանոնադրությունը: 1920թ. նախագահական ընտրություններում Վիլսոնի Դեմոկրատական կուսակցությունը պարտություն կրեց: Հաղթեցին հանրապետականները, որոնք անընդմեջ իշխանության գլուխ մնացին տասներկու տարի:

Պատերազմի ավարտից հետո ԱՄՆ-ի առջև ծառացել էին սոցիալ-տնտեսական բազմաթիվ բարդ խնդիրներ: Ուռճացած ռազմական արդյունաբերությունն այլևս պահանջարկ չուներ: Դա հանգեցրեց ռազմական արդյունաբերության խիստ կրճատմանը և այն խաղաղ ռելսերի վրա տեղափոխելու անհրաժեշտությանը: Իսկ 1920–1921թթ. հանգեցրեց աշխատատեղերի կրճատմանը և գործազրկության աճին: Գործազուրկների թիվը հասավ 5,5 միլիոնի: Բնականաբար, իջավ նաև ժողովրդի կենսամակարդակը: Դա առաջ բերեց գործադուլային շարժման հզոր ալիք:

ԱՄՆ-ի կառավարությունը ձեռնարկեց մի շարք քայլեր՝ տնտեսական վիճակը կայունացնելու և գործադուլային շարժումը կանխելու համար: Վերացվեց տնտեսության պետական կարգավորումը, որը մտցրել էր Վիլսոնի կառավարությունը, խրախուսվեցին բանկային գործունեությունը, արդյունաբերական տարբեր ճյուղերի մեջ կապիտալ ներդրումները և այլն: Այդ քայլերի շնորհիվ 1920-ական թվականների կեսերից երկրի տնտեսությունը կայունացավ, ապա սկսվեց բարգավաճման շրջանը:

«Փոքր ժողովրդավարական հասարակությունները»

Ինչպես արդեն նշվել է, Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո քաղաքական ասպարեզում հայտնվեցին մի շարք նոր պետություններ, որոնք հորջորջվեցին «փոքր ժողովրդավարական հասարակություններ»: Դրանք տեղակայված էին Եվրոպայում: Սովորաբար դրանց շարքին դասվում էին Լեհաստանը, Բելգիան, Նիդերլանդները, Ֆինլանդիան, Չեխոսլովակիան,

Լատվիան, Լիտվան, Էստոնիան, որոնք թույլ զարգացած պետություններ էին: Նրանց պակասում էին կառավարման հմտությունը և դիվանագիտական արվեստին տիրապետելու վարպետությունը, փորձառությունը՝ հատկապես ժողովրդավարության բնագավառում: Այդ պատճառով էլ մշտապես իրենց հայացքն ուղղում էին դեպի այս կամ այն մեծ պետությունը, ինչպես Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ը: Պատահական չէ, որ նրանք տնտեսական և քաղաքական կախման մեջ էին գտնվում այդ երկրներից և հակված էին դաշինքի մեջ մտնել որևէ մեծ տերության հետ: Օգտվելով դրանից, Ֆրանսիան 1922թ. ձևավորեց այսպես կոչված՝ Փոքր անտանտը, որի մեջ մտան Հարավսլավիան, Չեխոսլովակիան և Ռումինիան: Նրանց համար մեծ դպրոց եղավ անդամակցությունը Ազգերի լիգային և միջազգային այլ կազմակերպությունների: Եվ նրանք 1920-ականների վերջերին արդեն բավականին առաջընթաց քայլեր էին կատարել տնտեսության վերակառուցման, հետամնացության հաղթահարման ուղղությամբ՝ ձգտելով դառնալ միջազգային հանրության լիարժեք անդամներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ հետևանքներ ունեցավ Առաջին աշխարհամարտը եվրոպական երկրների տնտեսության վրա: Փորձեք գնահատել եվրոպական երկրներում ստեղծված տնտեսական վիճակը:
2. Փաստերով հիմնավորեք, որ աշխարհում Մեծ Բրիտանիայի դիրքերն Առաջին աշխարհամարտից հետո ամրապնդվեցին: Փորձեք մեկնաբանել «Արևը երբեք մայր չի մտնում Բրիտանական կայսրությունում» արտահայտությունը:
3. Ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի քաղաքական կյանքում:
4. Նշեք փոքր «Ժողովրդավարական երկրները»: Որո՞նք էին մեծ պետություններից դրանց կախվածության պատճառները:
5. Լրացրեք «Արևմտյան ժողովրդավարական երկրները (հասարակությունները) 1920-ական թթ.» աղյուսակը:

Երկրները (ժողովրդավարական հասարակությունները)	Զարգացման միտումները
Մեծ Բրիտանիա	
Ֆրանսիա	
ԱՄՆ	
Փոքր երկրներ	

§3. ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԵԾ ՃԳՆԱԺԱՄԸ

Ճգնաժամի պատճառները

1928թ. ԱՄՆ-ում կայացան նախագահական հերթական ընտրություններ, և նախագահ ընտրվեց Հանրապետական կուսակցության թեկնածու Հ. Հուվերը: Նրա կառավարման շրջանը ժամանակի առումով համընկավ 1929թ. սկսված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի հետ, որն առանձնահատուկ ուժով հարվածեց կապիտալիզմի միջնաբերդ ԱՄՆ-ին: Այն ընդգրկեց ԱՄՆ-ի տնտեսությունն ամբողջությամբ՝ արդյունաբերությունը, շինարարությունը, գյուղատնտեսությունը, ներքին և արտաքին առևտուրը, ֆինանսաբանկային համակարգը: Ճգնաժամի գլխավոր պատճառը գերարտադրությունն էր, համամասնության խախտումը արդյունաբերական մեծ ծավալների և սպառման անհամեմատ սահմանափակ հնարավորությունների միջև: 1932 թվականին ԱՄՆ-ի արդյունաբերությունը 1929 թվականի համեմատությամբ կրճատվեց մոտ 60 տոկոսով, գործազուրկների թիվը հասավ 13 միլիոնի: Ջանգվածային բնույթ կրեցին ֆերմերային տնտեսությունների քայքայումը, արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բանկերի սնանկացումը: Ճգնաժամի տարիներին սնանկացավ ավելի քան 5 հազար բանկ:

Խիստ կրճատվեցին աշխատավարձերը, աղքատացումը համընդհանուր բնույթ կրեց: Հուսահատված, գործազուրկ և քաղցած բանվորները, ֆերմերները և մանր առևտրականները կազմակերպում էին սովյալների երթ դեպի Վաշինգտոն: Այն հատկապես մեծ ծավալներ ընդունեց 1930–1932 թթ.: Նրանք կառավարությունից պահանջում էին կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարելու և իրենց շահերը պաշտպանելու համար: Կառավարությունն իրականացրեց որոշ, այսպես կոչված՝ «կայունացնող գործողություններ»: Սակայն դրանք բավարար չէին ճգնաժամը հաղթահարելու համար: Հուվերի կառավարությունը չուներ երկիրը տնտեսական ճգնաժամից դուրս բերելու հստակ ծրագիր:

Գործազուրկների հերթ ԱՄՆ-ում

Նախագահ Ֆրանկլին Ռուզվելտի «Նոր կուրսը»

1932թ. նոյեմբերին, ճգնաժամի սուր պայմաններում, կայացան նախագահական նոր ընտրություններ: ԱՄՆ-ի նոր նախագահ ընտրվեց Դեմոկրատական կուսակցության թեկնածու Ֆրանկլին Դելանո Ռուզվելտը: Նա XX դարի ԱՄՆ-ի ամենաականավոր պետական գործիչն է, միակը ԱՄՆ-ի պատմության մեջ, որ չորս անգամ անընդմեջ ընտրվել է երկրի նախագահ: Ռուզվելտը մշակեց ճգնաժամից դուրս գալու իրատեսական ծրագիր, որն ստացավ «Նոր կուրս» անվանումը: Այն ընդգրկում էր արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, սոցիալական ոլորտը և բանկային համակարգը: 1933թ. հունիսին ընդունվեց օրենք արդյունաբերության վերականգնման մասին: Դրանով բարձրանում էր պետության կարգավորիչ դերը տնտեսության կազմակերպման մեջ: Որոշվեց նաև ապրանքների արտադրության և վաճառքի քանակը: Աշխատավորներն ստացան արհմիությունների մեջ միավորվելու և ձեռնարկատերերի հետ կոլեկտիվ պայմանագրեր կնքելու իրավունք: «Նոր կուրսով» կտրուկ միջոցներ ձեռնարկվեցին գործազրկությունը կրճատելու ուղղությամբ: Մեծ ծավալների հասավ ճանապարհների, կամուրջների, օդանավակայանների և հասարակական այլ շինությունների կառուցումը, որը ֆինանսավորվում էր պետական բյուջեից: Դրա շնորհիվ երկու տարվա ընթացքում ստեղծվեց մոտ 3 միլիոն նոր աշխատատեղ:

Ընդունվեցին ֆերմերների վիճակը բարելավող օրենքներ: Կառավարությունն սկսեց ցանքատարածությունները կրճատել՝ գյուղատնտեսական ապրանքների գները բարձրացնելու նպատակով: Դրա դիմաց պետությունը դրամական փոխհատուցում էր տալիս ֆերմերներին: Ընդունվեցին օրենքներ նաև ֆինանսական համակարգի վերաբերյալ: Փոխառության իրավունք տրվեց միայն խոշոր ու կենսունակ բանկերին: Շատ կարևոր էին բարեփոխումները սոցիալական ոլորտում: 1935թ. ընդունվեց օրենք սոցիալական ապահովության և պետության սոցիալական պատասխանատվության մասին:

Ֆրանկլին Ռուզվելտ (1882–1945 թթ.)

Նպաստներ սահմանվեցին գործազուրկների, ծերերի և այլ կարիքավոր խավերի համար:

Նոր կուրսի շնորհիվ ԱՄՆ-ն աստիճանաբար դուրս եկավ տնտեսության քաոսային վիճակից: Արդեն 1936թ. նկատվեց տնտեսության որոշ աշխուժացում: ԱՄՆ-ի տնտեսությունն աստիճանաբար մոտենում էր նախաճգնաժամային մակարդակին: Այդ կուրսը մեծ պաշտպանություն գտավ երկրի ներսում, և Ֆրանկլին Ռուզվելտը 1936թ. կրկին ընտրվեց ԱՄՆ-ի նախագահ:

Իրատեսական մոտեցումները բնորոշ էին նաև

Ռուզվելտի արտաքին քաղաքականությանը: ԱՄՆ-ի նախագահի առաջարկությամբ 1933թ. դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև: Ռուզվելտը հրաժարվեց Լատինական Ամերիկայի երկրների նկատմամբ կիրառվող կոշտ քաղաքականությունից և հռչակեց «բարի դրացու» քաղաքականություն, ինքնավարություն շնորհեց իր գաղութ Ֆիլիպիններին: Կոնգրեսը 1935թ. օգոստոսին ընդունեց օրենք չեզոքության մասին, որն արգելում էր զենք մատակարարել պատերազմող կողմերին:

Նախագահ Ռուզվելտի հանդիպումը ֆերմերների հետ

Ճգնաժամը Մեծ Բրիտանիայում և Ֆրանսիայում

Բրիտանական կառավարությունը դեռևս 1920-ականների կեսերին սկսել էր արդյունաբերության վերակառուցումը և արդիականացումը: 1929-1933 թթ. ճգնաժամի հետևանքով այդ գործընթացը դանդաղեց, աճեց գործազրկությունը, փակվեցին մի շարք ձեռնարկություններ, դժվարությունների մեջ հայտնվեց Սիթին՝ Լոնդոնի գործարար կենտրոնը, մանավանդ ֆինանսաբանկային ոլորտը: Այդուհանդերձ Մեծ Բրիտանիան ճգնաժամից ավելի քիչ տուժեց, քան աշխարհի մյուս երկրները, թեև բրիտանական վերնախավը երկրի առջև ծառացած սոցիալ-տնտեսական խնդիրները փորձում էր լուծել ի հաշիվ աշխատավորների: Բացի այդ՝ Մեծ Բրիտանիան ուներ մի այնպիսի վիթխարի պահուստային գործոն, որպիսիք նրա գաղութներն էին: Մեծ Բրիտանիան առավելագույնս քամեց գաղութների տնտեսական հնարավորությունները՝ հարուստ հումքային պաշարները, անգլիական բանկերում գտնվող նշանակալի ավանդները, ներմուծվող էժան ապրանքները և այլն: Մեծ Բրիտանիայի տնտեսությունն աստիճանաբար սկսեց ոտքի կանգնել և 1930-ականների երկրորդ կեսերից թևակոխեց զարգացման փուլ:

Ֆրանսիան հետպատերազմյան տարիներին զգալի հաջողության հասավ տնտեսության վերականգնման, վերակառուցման և զարգացման ուղղությամբ: Դրան նպաստեցին գերմանական ռազմատուգանքները և օտարերկրյա վարկերը: Ֆրանսիայի տնտեսական զարգացումն ընդհատվեց 1929-1933 թթ. համաշխարհային ճգնաժամի պատճառով: Փակվեցին բազմաթիվ գործարաններ, արտադրական միավորումներ, ֆիրմաներ, աճեց

Նախագահ Պ. Դումերի սպանությունը, 1932 թ.

գործազուրկների թիվը, մոտ 1,5 միլիոն մարդ աշխատանք չուներ: Ճգնաժամը տարածվեց նաև գյուղատնտեսության ոլորտի վրա, անգամ որոշ շրջաններում սով սկսվեց: Չափազանց բարձր էին պարենային ապրանքների գները: Դրությունն ավելի սրվեց, երբ Գերմանիան դադարեցրեց Ֆրանսիային և մյուս երկրներին ռազմատուգանքների վճարումը:

Ճգնաժամը սրեց հակասությունները հասարակության ներսում: Մի կողմից աշխուժացավ բանվորական, դեմոկրատական և առաջադիմական, իսկ մյուս կողմից՝ հետադիմական, մասնավորապես՝ ֆաշիստական ուժերի և կազմակերպությունների գործունեությունը: Ֆաշիստական ուժերը և նրանց կազմակերպությունները, ինչպես, օրինակ՝ «Մարտական խաչերը», հակված էին պառլամենտական կարգերը բռնի ուժով վերացնելու և ամբողջատիրական վարչակարգ հաստատելու տեսակետին: Ֆաշիստական ուժերի ձեռքով սպանվեց Ֆրանսիայի նախագահ Պոլ Դումերը: Ալեկոծվեց ողջ Ֆրանսիան: Սկիզբ դրվեց ձախակողմյան ուժերի միասնական շարժմանը, որը լայն թափ ստացավ 1932–1934 թթ.: 1934թ. հուլիսին Ֆրանսիայում ձևավորվեց ժողովրդական ճակատը, որը հաղթեց 1936թ. գարնանը տեղի ունեցած պառլամենտական ընտրություններում: Սոցիալիստների առաջնորդ Լեոն Բլյումը սոցիալիստներից և ռադիկալներից կազմեց ժողովրդական ճակատի առաջին կառավարությունը:

Լեոն Բլյում (1872–1950 թթ.)

Նոր կառավարությունը կիրառեց մի շարք առաջադիմական միջոցառումներ: Սահմանվեց 40-ժամյա աշխատանքային շաբաթ, աշխատավարձը բարձրացվեց: Աշխատավորներն ստացան կոլեկտիվ պայմանագրեր կնքելու, վճարովի արձակուրդների իրավունք և այլն: Կառավարության 1936թ. հունիսի դեկրետով լուծարվեցին ֆաշիստական կազմակերպությունները: Իսկ նույն թվականի հուլիսին ընդունվեց մեկ այլ կարևոր դեկրետ՝ ռազմական արդյունաբերության մասնակի ազգայնացման վերաբերյալ:

Ժողովրդական ճակատի կառավարությունը գործում էր բոլոր աջ ուժերի կողմից կիրառվող ճնշման պայմաններում: Լեոն Բլյումն սկսեց զիջումների քաղաքականությունը, իսկ 1937թ. փետրվարին հրաժարական տվեց: Նրան փոխարինած ռադիկալներ Կ. Շոթանի և Է. Դալադիեի կառավարություններն

ավելի ու ավելի հեռացան ժողովրդական ճակատի ծրագրից: Իսկ երբ Դալադիեն ստորագրեց Մյունխենյան համաձայնագիրը, դա հանգեցրեց ժողովրդական ճակատի վերջնական քայքայմանը:

Ֆրանսիան 1935թ. ԽՍՀՄ-ի հետ կնքեց փոխադարձ օգնության պայմանագիր:

«Փոքր ժողովրդավարական հասարակությունները» և ճգնաժամը

Ճգնաժամից չխուսափեցին և չէին կարող խուսափել նաև այսպես կոչված՝ փոքր ժողովրդավարական հասարակությունները, որոնք իրենց տնտեսական մակարդակով և ներուժով զիջում էին ավելի զարգացած երկրներին, ինչպես Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան: Խոսքը Բելգիայի, Հոլանդիայի, Լեհաստանի, Չեխոսլովակիայի, Ֆինլանդիայի, Լատվիայի, Լիտվայի և Էստոնիայի մասին է, որոնք տնտեսապես թույլ զարգացած երկրներ էին և չունեին ճգնաժամի հարվածներին դիմագրավելու կարողություն: Նրանք տնտեսական ճգնաժամից ունեցան նույն կորուստները, ինչ որ զարգացած երկրները՝ արտադրության շեշտակի անկում, արդյունաբերական ձեռնարկությունների փակում, գործազրկության մեծ աճ, գյուղատնտեսության քայքայում, ցանքատարածությունների կրճատում, պարենային ապրանքների գների թռիչքային բարձրացում, բանկային համակարգի փլուզում և այլն: Ահա թե ինչու նրանք, ընդհուպ մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, չկարողացան հաղթահարել ճգնաժամը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք էին 1929–1933 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի պատճառները: Ձեր կարծիքով հնարավո՞ր էր կանխել ճգնաժամը:
2. Ի՞նչ եք կարծում, ինչո՞ւ Ֆ. Ռուզվելտի ծրագիրն ստացավ «Նոր կուրս» անվանումը: Ի՞նչ միջոցառումներ իրականացվեցին երկրում համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամից դուրս գալու համար:
3. Ինչպիսի՞ն էր Ֆ. Ռուզվելտի արտաքին քաղաքականությունը:
4. Ինչու՞ Մեծ Բրիտանիան կարողացավ առավել թեթև տանել համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը:
5. Բնութագրե՛ք Ֆրանսիայի վիճակը 1929–1933 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի նախօրեին և դրա ընթացքում:
6. Ինչո՞ւ Ֆրանսիայում հաջողություն չունեցան ֆաշիստական ուժերը: Ո՞ր կուսակցություններից կազմվեց ժողովրդական ճակատը:

7. Ձեր կարծիքով որո՞նք էին տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարելու գործում փոքր հասարակությունների դժվարությունները և առանձնահատկությունները: Բերեք փաստեր ձեր տեսակետի օգտին:

8. Լրացրեք «Ժողովրդավարական հասարակությունները և համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը» աղյուսակը:

Երկրները	Ճգնաժամը հաղթահարելու միջոցառումները		
	Տնտեսական	Ֆինանսաբանկային	Սոցիալական
ԱՄՆ			
Մեծ Բրիտանիա			
Ֆրանսիա			

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ, ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Քաղվածք Ֆրանսիական ժողովրդական ճակատի ծրագրից (1936 թ.)

I Ազատության պաշտպանություն

1. Համընդհանուր ներում:

2. Ֆաշիստական լիգաների դեմ.

ա. Կիսառազմական կազմավորումների արդյունավետ զինաթափում և ցրում՝ օրենքին համապատասխան:

բ. Պրովոկացիայի (սադրանքի), սպանության կամ պետության անվտանգության դեմ ոտնձգության դեպքում օրենքով նախատեսված պատժի կիրառում:

5. Արհմիությունների ազատություններ.

ա. Միությունների իրավունքների կիրառում և պահպանում:

բ. Կանանց աշխատանքի իրավունքի պահպանում:

II Խաղաղության պաշտպանություն

1. Կոչ ամբողջ ժողովրդին և հատկապես աշխատավոր զանգվածներին՝ համագործակցելու խաղաղության պահպանման և կազմակերպման գործում:

2. Միջազգային համագործակցություն Ազգերի լիգայի շրջանակներում՝ նպատակ ունենալով ագրեսորին որոշելու միջոցով ապահովել կոլեկտիվ անվտանգությունը և ագրեսիայի դեպքում սանկցիաների (պատժամիջոցների) ավտոմատորեն և միահամուռ կիրառումը:

4. Ռազմական արդյունաբերության ազգայնացում և զենքի մասնավոր առևտրի վերացում:

7. Ֆրանս-խորհրդային պայմանագրի սկզբունքների համաձայն՝ բոլորի համար բաց պայմանագրերի համակարգի տարածում, հատկապես Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայում:

§4. ԱՄԲՈՂՋԱՏԻՐԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

Ֆաշիզմի խորհրդանիշը

XX դարի **20**–**30**-ականներին եվրոպական երկրներում գաղափարախոսության և քաղաքականության մեջ իրենց ծայրահեղությամբ աչքի էին ընկնում ամբողջատիրության, ֆաշիզմի, նացիզմի և ռասիզմի գաղափարախոսությունները, որոնք բարձրացվեցին պաշտոնական պետական քաղաքականության մակարդակի:

Ամբողջատիրության (տոտալիտարիզմ) բովանդակությունը

«Տոտալիտար» բառն ունի լատինական ծագում և բառացիորեն նշանակում է «ամբողջ», «բոլոր», «լրիվ»: Պետության և իրավունքի բնագավառում այն օգտագործվում է տվյալ վարչակարգի, նրա բնույթի և տեսակի առումով: Տոտալիտար պետությունը ավտորիտար՝ ինքնակալ, դիկտատորական պետության տարատեսակներից մեկն է: Ամբողջատիրության ամենաբնորոշ գծերն են՝ պետական մեքենայի ամբողջական՝ տոտալ վերահսկողություն հասարակության քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական և մշակութային, անգամ անհատի անձնական կյանքի վրա, ժողովրդավարության և ազատությունների խիստ սահմանափակում, այլախոհության հետապնդում, իշխանությունների անսահմանափակ և անվերահսկելի լիազորություններ: Ամբողջատիրական պետություններում թեև կան սահմանադրություններ, բայց դրանք ձևական բնույթ են կրում, իրավունքի փոխարեն գործում է կամայականությունը: Չկա կարծիքների ազատություն և բազմազանություն, բոլորը պաշտում են միևնույն կուռքը, որպիսին հանդիսանում է տվյալ երկրի կամ ազգի առաջնորդը, որի խոսքը, կարծիքը և տեսակետը բարձր են ամեն ինչից:

Ամբողջատիրական վարչակարգեր հաստատվեցին Եվրոպայի, Ասիայի, Լատինական Ամերիկայի և Աֆրիկայի մի շարք երկրներում: Տիպաբանորեն նրանք բաժանվում են սոցիալիստական, ֆաշիստական, նացիստական և զիվորական-դիկտատորական կամ խունտայական ամբողջատիրության:

Ամբողջատիրական պետություններ էին քեմալական Թուրքիան, Իրանը Փահլավիների դինաստիայի կառավարման շրջանում, Սաուդյան Արաբիան և այլ երկրներ:

Ֆաշիզմի առաջացումը

Առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառած վիթխարի մարդկային զոհերը, ավերածությունները, տնտեսական ծանր վիճակը մի շարք երկրներում, մասնավորապես Գերմանիայում, Իտալիայում և այ-

Իտալական ֆաշիստների «երթը դեպի Հռոմ», 1922 թ.

լուր, առաջացրել էին հասարակության տարբեր խավերի խոր հուսահատությունը:

Երիտասարդությունն իրեն համարում էր ապագայից և հեռանկարից զուրկ, կորուսյալ սերունդ: Հարյուրամյակներ շարունակ գոյություն ունեցած ճշմարտությունները արժեզրկվել էին: Բարոյալքված և հուսահատ մարդիկ հրաշքի էին սպասում, սպասում էին փրկչի՝ պատրաստ հետևելու և ենթարկվելու նրան: Հենց այս հիմքի վրա բարձրացավ ֆաշիզմը, որի ալիքը XX դ. 20-30-ական թվականներին անցավ Եվրոպայով մեկ:

Ֆաշիզմը քաղաքական հոսանք է, որին բնորոշ են բռնությունը, անսանձ շովինիզմը, ռասիզմը, ամբողջատիրությունը (տոտալիտարիզմ), դաժանությունը, առաջնորդի պաշտամունքը:

Դա ծայրահեղ ագրեսիվ շարժում էր, որ երբևիցե տեսել էր մարդկությունը:

Ֆաշիզմն Իտալիայում

Ֆաշիստական շարժումը Իտալիայում ձևավորվել է 1919թ. Բենիտո Մուսոլինիի կողմից: Իտալիան աշխարհում առաջին երկիրն էր, որտեղ ֆաշիստներն անցան իշխանության գլուխ: 1922թ. իտալական սևշապիկավոր ֆաշիստները Մուսոլինիի գլխավորությամբ կազմակերպեցին «երթ դեպի Հռոմ», որին մասնակցեց մոտ 125 հազար մարդ: Սարսափած Վիկտոր Էմմանուիլ III թագավորը Մուսոլինիին նշանակեց վարչապետ:

Բենիտո Մուսոլինի (1883-1945 թթ.)

Նա մինչև 1945 թվականը Իտալիայի անսահմանափակ դիկտատորն էր՝ դուչեն: Դուչեն մեծ խոստումների գնով կարողացավ իր կողմը գրավել իտալական հասարակության ամենալայն զանգվածներին, որին մեծապես նպաստեց նոր աշխատատեղերի ստեղծումը, գործազրկության կրճատումը, 8-ժամյա աշխատանքային օրվա սահմանումը և ժողովրդի սոցիալական դրության բարելավումը՝ աշխատավարձի բարձրացումը, բնակարանային շինարարությունը և զանազան արտոնությունների տրամադրումը: Իտալիայում վերացվեցին պառլամենտական ազատությունները, և հաստատվեց ֆա-

շիստական ամբողջատիրություն: Արգելվեցին քաղաքական կուսակցությունները: Երկրում գործում էր միայն մեկ կուսակցություն՝ Մուսոլինիի հիմնած ֆաշիստական կուսակցությունը: Պետական, դատական, զինվորական, քաղաքական պաշտոնները գրավում էին միայն ֆաշիստները: Մուսոլինը համագործակցում էր ֆաշիստական Գերմանիայի և նրա ֆյուրերի՝ Հիտլերի հետ: 1936թ. նրանք ստորագրեցին ռազմական համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիր, որով դրվեց «Բեռլին-Հռոմ» առանցքի հիմքը: Դուչեն նախապատերազմյան տարիներին գրավեց Եթովպիան, իսկ ապա՝ նաև Ալբանիան:

Երբ Իտալիան պարտություն կրեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում, 1945թ. նրա իշխանությունը տապալվեց, և ապստամբ իտալացիները գնդակահարեցին դուչեին:

Նացիոնալ-սոցիալիզմը Գերմանիայում

Ֆաշիզմը Գերմանիայում դրսևորվեց նացիզմի տեսքով: Նացիզմը Գերմանիայի Նացիոնալ-սոցիալիստական բանվորական կուսակցության կրճատ անվանումն է, որն առաջացել է «նացիոնալ» բառի համառոտագրումից (նացիոնալ-նացի):

Գերմանիայի Նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցությունը հիմնվել է 1919թ. Մյունխենում: 1921թ. նրա առաջնորդ դարձավ Ադոլֆ Հիտլերը, որը 1923թ. Մյունխենում պետական հեղաշրջման անհաջող փորձ կատարեց, ձերբակալվեց և բանտ նետվեց: Այստեղ նա գրեց իր «Մայն կամպֆ» («Իմ պայքարը») գիրքը, որը գերմանական ֆաշիզմի կաթեխիզիսն է, որում շարադրված են նացիզմի և ֆաշիզմի հիմնադրույթները: Նացիզմի առանցքային դրույթներից մեկը ծայրահեղ նացիոնալիզմն է, որին բնորոշ են սոցիալական ամբոխավարությունը, ռասիզմը: Գերմանա-ֆաշիստական ռասիզմը խարսխված էր ազգերը «բարձրերի» և «ցածրերի» բաժանելու հիմնադրույթի վրա, ըստ որի՝ բարձր ռասային պատկանող ազգերը պետք է իշխեն ցածր ռասայի ազգերի վրա: Ըստ այդմ, ֆաշիզմը հրեաներին, սլավոններին, Աֆրիկայի բոլոր ժողովուրդներին համարում էր ցածր ռասայի ազգեր, որոնց վրա պետք է իշխեին բարձր, արիական և «Նորդիստական-հյուսիսային» ազգերը, առաջին հերթին՝ գերմանացիները: Հիտլերյան ֆաշիստների խոստումները՝ ապահովել գերմանացիներին բարեկեցիկ կյանքով, ազատվել Գերմանիայի համար նվաստացուցիչ վերսալյան համակարգի կապանքներից, իրենց ազդեցությունն ունեցան լայն զանգվածների վրա: 1932թ. կայացած պառլամենտական ընտրությունների արդյունքում ֆաշիստներն ստա-

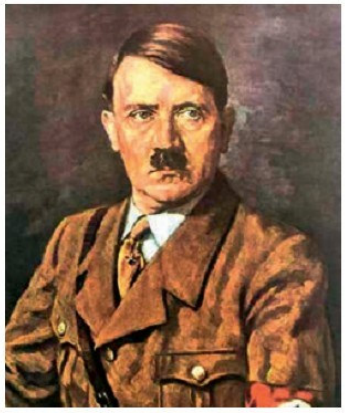

Ադոլֆ Հիտլեր (1889-1945 թթ.)

Նախագահ Հինդենբուրգը և վարչապետ Հիտլերը

ցան ամենաշատ ձայները՝ մոտ 40%: Գերմանիայի զառամյալ նախագահ Պաուլ ֆոն Հինդենբուրգը 1933թ. հունվարին գերմանական ֆաշիզմի պարագլուխ Ադոլֆ Հիտլերին նշանակեց վարչապետ և հանձնարարեց կազմել նոր կառավարություն: Հիտլերը գերմանացիներին խոստացավ տալ աշխատանք ու հաց, վերականգնել Գերմանիայի երբեմնի փառքը և դարձնել հզոր, զարգացած և բարեկեցիկ երկիր:

Նա, որ այդուհետև կրում էր «Ֆյուրեր» (Առաջնորդ) տիտղոսը, անմիջապես ձեռնամուխ եղավ իր քաղաքական հակառակորդներին ու մրցակիցներին վերացնելուն, ապա նաև՝ հրեաների հարցի լուծմանը, որն իրականացրեց հոլոքոստի ճանապարհով: Հիտլերյան ֆաշիստների տիրապետության շրջանում Գերմանիան վերածվեց ոստիկանական պետության: Ստեղծվեց քաղաքական գաղտնի ոստիկանությունը՝ գեստապոն, որից սարսափում էին բոլորը, անգամ նացիստական ղեկավարները:

Հրեաների ձերբակալություն Գերմանիայում

Ինչ վերաբերում է տնտեսական զարգացմանը, ապա ֆաշիստական Գերմանիան 1930-ականներին վերածվեց զարգացած հզոր պետության, որն ուներ արդիական արդյունաբերություն, հզոր բանակ, որը ահ ու սարսափ էր տարածում հարևանների վրա:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում գլխավոր խնդիրը համարվեց Գերմանիայի համար կենսատարածքի ապահովումը, որը հնարավոր էր միայն նոր նվաճումների արդյունքում: Ագրեսիվությունը դարձավ հիտլերյան Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության ամենագլխավոր գծերից մեկը: Խախտելով վերսալյան համակարգի պայմանները, գերմանական զորքերը մտան Հռենոսի մարզ և այն վերամիավորեցին Գերմանիայի հետ, դրան հաջորդեց Ավստրիայի անշլյուսը («միավորումը») 1938թ. և Չեխոսլովակիայի գրավումը, որն իրականացվեց 1938-1939 թթ.:

Ֆաշիզմը հաղթանակի հասավ նաև մի շարք այլ երկրներում: Ֆաշիստական դիկտատուրա հաստատվեց Հունգարիայում, որի առաջնորդն

էր Հորթին, Ռումինիայում՝ Անտոնեսկուի գլխավորությամբ, Պորտուգալիայում՝ Սալազարի առաջնորդությամբ: Իսկ 1939թ., իսպանական հեղափոխության պարտությունից հետո, Իսպանիայում հաստատվեց գենեռալ Ֆրանկոյի ֆաշիստական վարչակարգը:

1939թ. օգոստոսի 23-ին Մոսկվայում ստորագրվեց գերմանա-խորհրդային չհարձակման պայմանագիրը:

Այսպիսով՝ Գերմանիային հաջողվեց 1939թ. դրությամբ վերականգնել իր տնտեսական և ռազմական ներուժը՝ աջակից ունենալով ֆաշիստական Իտալիային և ռազմամոլ Ճապոնիային:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ է ֆաշիզմը: Եվրոպական ո՞ր երկրներում հաստատվեցին ֆաշիստական վարչակարգեր:
2. Ձեր կարծիքով ի՞նչ հանգամանքներ նպաստեցին ֆաշիստական վարչակարգի հաստատմանը Իտալիայում և Գերմանիայում: Բնութագրե՛ք ֆաշիստական վարչակարգերը:
3. Ինչ գաղափարներ դրվեցին ֆաշիստական վարչակարգերի քաղաքականության հիմքում:
4. Ե՞րբ է ձևավորվել ֆաշիստական շարժումն Իտալիայում: Ինչպե՞ս այնտեղ իշխանության հասան ֆաշիստները: Բնութագրե՛ք Մուսոլինիի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը:
5. Ե՞րբ և ինչպե՞ս իշխանության գլուխ անցան ֆաշիստները Գերմանիայում: Ո՞վ էր նրանց առաջնորդը:
6. Ինչ առանձնահատկություններ ուներ գերմանական նացիզմը և ինչո՞վ էր տարբերվում իտալական ֆաշիզմից: Ինչ վերաբերմունք ունեք այդ քաղաքական հոսանքների նկատմամբ: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
7. Լրացրե՛ք «Ամբողջատիրական վարչակարգերը» աղյուսակը:

Երկրները	Առաջնորդները	Բնորոշ վարչաձևերը

ԼՐԱՅՈՒՅԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ, ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

1937 թվականի նոյեմբերի 19-ին անգլիական կառավարության անդամ Հալիֆաքսի՝ Հիտլերի հետ քննարկած հարցերից

«... Ինքը (լորդ Հալիֆաքսը) և անգլիական կառավարության մյուս անդամները քաջ գիտակցում են, որ ֆյուրերը շատ բանի է հասել ոչ միայն բուն Գերմանիայում. նա իր երկրում կոմունիզմի ոչնչացման հետևանքով փակել է վերջինիս ուղին դեպի Արևմտյան Եվրոպա, ուստի և Գերմանիան իրավամբ կարող է համարվել Արևմուտքի բաստիոնը բոլշևիզմի դեմ... Այն բանից հետո, երբ գերմանա-անգլիական մերձեցման հետևանքով հող կպատրաստվի, արևմտաեվրոպական չորս մեծ տերությունները (Անգլիա, Գերմանիա, Իտալիա և Ֆրանսիա) պետք է միատեղ ստեղծեն այն հիմքը, որի վրա Եվրոպայում կարող է հաստատվել երկարատև խաղաղություն:

... Անգլիացիները ռեալիստներ են և, թերևս ավելի, քան ուրիշները, համոզված են նրանում, որ վերսալյան դիկտատի սխալները պետք է ուղղվեն...

Մյուս բոլոր հարցերը կարելի է բնութագրել այն իմաստով, որ դրանք վերաբերում են եվրոպական կարգի փոփոխություններին, որոնք, հավանորեն, վաղ թե ուշ կկատարվեն: Դրանց թվին են պատկանում Դանցիգի, Ավստրիայի և Չեխոսլովակիայի հարցերը: Անգլիան շահագրգռված է լոկ նրանում, որ... հնարավոր լինի խուսափել այն մեթոդներից, որոնք կարող են առաջացնել հետագա ցնցումներ, որոնք չէին ցանկանա ոչ ֆյուրերը և ոչ էլ մյուս երկրները»:

Մուսոլինիի «Ֆաշիզմի դոկտրինա» գրքի հիմնական դրույթներից

1932թ. լույս տեսավ Մուսոլինիի «Ֆաշիզմի դոկտրինա» գիրքը, որը նա գրել էր փիլիսոփա Դ. Ջենտիլեի օգնությամբ: Այս գիրքը հետագայում բազմիցս վերահրատարակվեց և ծառայեց որպես իտալական ֆաշիզմի գաղափարախոսության զենք: Մուսոլինիի ֆաշիստական դոկտրինայի հիմքում ընկած էր պետության՝ որպես ամեն տեսակ ուժի և իշխանության գոյության միակ աղբյուրի հայեցակարգը: Գրքում ֆաշիստական պետության գլխավոր գործառույթ էր հռչակվում հզորության ու կայսրության, այսինքն՝ էքսպանսիայի ձգտող կամքը: Հենց այս հատկանիշները հայտարարվում էին «վերածնվող իտալական ժողովրդի» կենսական ուժի նշան: Կայսրություն ստեղծելու և Իտալիան համաշխարհային տերության վերածելու համար Մուսոլինին իտալացիներից պահանջում էր լիակատար հնազանդություն պետությանը, դաժան կարգապահություն և ինքնազոհություն:

§5. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ 1922–1939 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԽՍՀՄ կազմավորումը

Քաղաքացիական պատերազմի (1918–1920թթ.) ավարտից հետո նախկին Ռուսական կայսրության տարածքում գոյություն ունեին վեց ինքնուրույն խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություններ՝ Ռուսաստան (ՌԽՖՍՀ), Ուկրաինա (ՈՒԽՍՀ), Բելոռուսիա (ԲԽՍՀ), Ադրբեջան (ԱԽՍՀ), Հայաստան (ՀԽՍՀ) և Վրաստան (ՎԽՍՀ): Խորհրդային հանրապետությունները միմյանց միջև կապերն ու հարաբերությունները կարգավորում էին պայմանագրերի միջոցով, որոնք նախատեսում էին ինչպես համատեղ պաշտպանություն, այնպես էլ տնտեսական համագործակցություն: Պայմանագրերից զատ սոցիալիստական հանրապետություններին կապում էին նրանց միջև գոյություն ունեցող պատմականորեն ձևավորված աշխատանքի բաժանումը, միասնական տրանսպորտային համակարգը և կապի միասնական ցանցը: Խորհրդային հանրապետությունների հարաբերություններում կարևոր դեր էր խաղում նաև այն հանգամանքը, որ դրանք ղեկավարում էին բոլշևիկները, որոնք ՌԿ(բ)Կ անդամներ էին ու ենթարկվում էին նրա կարգապահական նորմերին և կատարում ղեկավար մարմինների որոշումները: Այս ամենը հնարավորություն տվեց ՌԿ(բ)Կ-ին ձեռնամուխ լինելու սոցիալիստական հանրապետությունների միավորման գործին: Այդ ուղղությամբ առաջին քայլը եղավ 1922թ. Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միավորումը Անդրկովկասյան Դաշնության մեջ: Նույն թվականի ամռանը դրվեց արդեն բոլոր խորհրդային հանրապետությունների միավորման հարցը, որի լուծման համար ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով ազգությունների գործերի ժողկոմ Ստալինի գլխավորությամբ: Ստալինն առաջ քաշեց խորհրդային հանրապետությունների «ինքնավարացման» նախագիծը, որի համաձայն նրանք պետք է մտնեին ՌԽՖՍՀ-ի կազմի մեջ ինքնավար հանրապետությունների իրավունքով: Վ. Լենինը խիստ քննադատեց Ստալինի «ինքնավարացման» նախագիծը և առաջարկեց բոլոր խորհրդային հանրապետությունները, այդ թվում ՌԽՖՍՀ-ը, միավորել նոր, միութենական պետության՝ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության (ԽՍՀՄ-ի) մեջ: 1922թ. դեկտեմբերի 30-ին Մոսկվայում գումարվեց ԽՍՀՄ խորհուրդների առաջին համագումարը, որն ընդունեց հռչակագիր և պայմանագիր

ԽՍՀՄ-ի առաջին զինանշանը

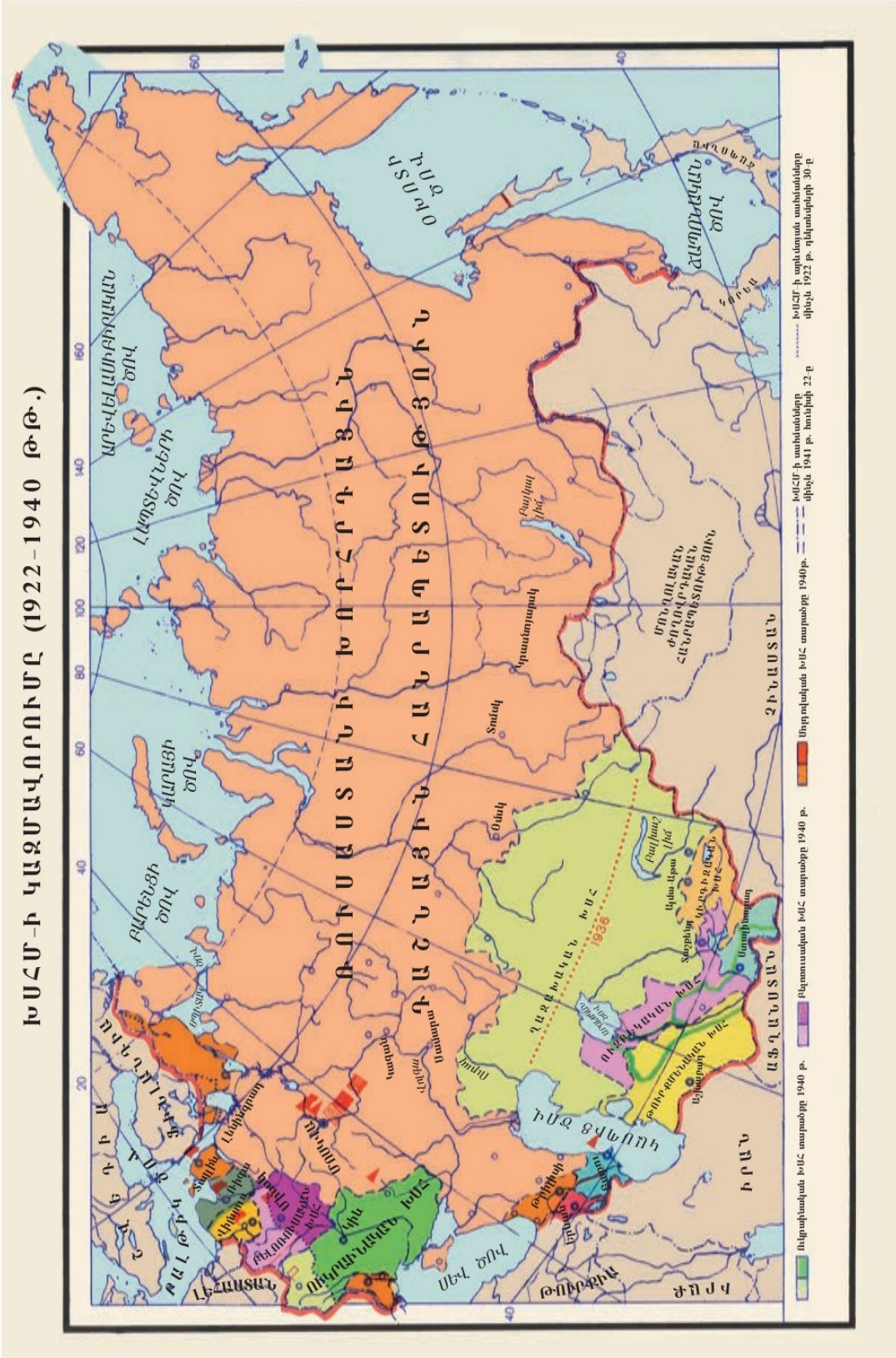
ԽՍՀՄ-Ի ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ (1922–1940 թթ.)
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐԵՎԵԼԱՄԻՋԱԿԱՆ ԾՈՎ
ԼԱՊՏԵՎԵՐԻ ԾՈՎ
ԿԱՍՊԻՅԻ ԾՈՎ
ԲԱՐԵՆՑԻ ԾՈՎ
ՍԵՎ ԾՈՎ
ԻՐԱՆ
ՀԵՂԱՍՏԱՆ
1936
Ռուսական ԽՍՀ-ն 1940 թ.
Ռեպուբլիկան ԽՍՀ մտավ 1940 թ.
Միութենական ԽՍՀ մտավ 1940թ.
ԽՍՀՄ-ի տարածքները մինչև 1941 թ. հունիսի 22-ը
ԽՍՀՄ-ի տարածքը մինչև 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ը

ԽՍՀՄ-ի կազմավորման մասին: Համագումարն ընտրեց ԽՍՀՄ օրենսդիր իշխանության մարմին՝ Կենտրոնական գործադիր կոմիտե (Կենտգործկոմ) և հաստատեց ԽՍՀՄ կառավարության (Ժողկոմխորհի) կազմը՝ Լենինի գլխավորությամբ: 1924թ. հունվարի 31-ին խորհուրդների համամիութենական երկրորդ համագումարը հաստատեց ԽՍՀՄ առաջին Սահմանադրությունը: ԽՍՀՄ-ի կազմավորման հետ կապված՝ 1925թ. ՌԿ(բ)Կ-ն վերանվանվեց ՀամԿ(բ)Կ: Ժամանակի ընթացքում ԽՍՀՄ-ի կազմն ընդլայնվեց, և նրա մեջ մտնող հանրապետությունների թիվը հասավ 15-ի: ԽՍՀՄ-ը գոյություն ունեցավ շուրջ 70 տարի և փլուզվեց 1991թ. դեկտեմբերին:

Վլադիմիր Լենին (1870–1924 թթ.)

Տնտեսության վերականգնումը. ՆԷՊ-ի տարիները

1920թ. վերջերին ավարտվեց քաղաքացիական պատերազմը, և Ռուսաստանում սկսվեց խաղաղ ժամանակաշրջան: Խորհրդային իշխանությունների առջև ծառացան ծայրահեղ բարդ խնդիրներ: Դրանցից կարևորագույնը համաշխարհային և քաղաքացիական պատերազմների տարիներին ավերված տնտեսության վերականգնումն էր: Երկիրը կորցրել էր 20 մլն մարդ և զրկվել իր հարստությունների մեկ քառորդից: Արդյունաբերական արտադրանքը կրճատվել էր յոթ անգամ, իսկ գյուղատնտեսական համախառն արտադարանքը՝ ավելի քան մեկ երրորդով: Այդ պայմաններում շարունակում էր կիրառվել «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը: Պետությունը գյուղացիներից բռնագրավում էր պարենի ողջ ավելցուկը և բաժանում զինվորներին ու ծառայողներին: Քանի դեռ պատերազմ էր՝ ժողովուրդը համբերատար տանում էր այդ քաղաքականության ողջ ծանրությունը և հանդուրժում բոլոր զրկանքները: Բայց խաղաղ պայմաններում նա այլևս չէր կարող հաշտվել իր կիսաքաղց գոյության հետ: 1920–1921թթ. խիստ աճեց դժգոհությունը, գյուղացիությունը դիմեց զենքի (ապստամբություններ բռնկվեցին Տամբովի նահանգում, Պովոլժիեում, Սիբիրում և այլ վայրերում): Այս ամենին ավելացավ 1921թ. գարնանը և ամռանը բռնկված սովը: Սովի մատնվեց ավելի քան 23 մլն մարդ, որոնցից 5 միլիոնը մահացավ: Անհրաժեշտ էր հրաժարվել «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունից և առա-

Գյուղացիներից բռնագրավված ցորեն

ՆԷպ-ի շրջանի կոոպերատիվի շենք

ջին հերթին՝ պարենամասնատրումից: Այդ մասին 1921թ. մարտին ՌԿ(բ)Կ X համագումարն ընդունեց Վ. Լենինի առաջարկած բանաձևը: Դրանով սկիզբ դրվեց նոր տնտեսական քաղաքականությանը (ՆԷՊ-ին): ՆԷՊ-ի մեջ հիմնականը «Պարենհարկի մասին» դեկրետն էր, որի համաձայն գյուղացին սահմանված հարկը վճարելուց հետո ավելցուկը կարող էր ազատ վաճառել շուկայում: Վերականգնվեց առևտուրը քաղաքի և գյուղի միջև: ՆԷՊ-ն արմատական փոփոխություններ մտցրեց նաև արդյունաբերության բնագավառում: Պետությունն իր ձեռքում պահելով խոշոր ու միջին արդյունաբերությունը՝ բազմաթիվ մանր ձեռնարկություններ վարձակալության տվեց մասնավոր անձանց և ընկերություններին: Որոշ գործարաններ կոնցեսիայով հանձնվեցին օտարերկրյա կապիտալիստներին: Այդ միջոցառումները չհապաղեցին տալ իրենց արդյունքները: Կարճ ժամկետում երկիրը դուրս եկավ քայքայված վիճակից: Փլատակներից վեր բարձրացան արդյունաբերական ձեռնարկությունները, հանքերն ու հանքահորերը, կառուցվեցին նոր գործարաններ, ֆաբրիկաներ, հիդրոկայաններ, ջրանցքներ և այլն: ՆԷՊ-ի կենսագործմամբ 1920-ական թթ. վերջերին տնտեսությունը հիմնականում վերականգնվեց՝ հասնելով նախապատերազմյան մակարդակին: 1929 թ. դեկտեմբերին հայտարարվեց ՆԷՊ-ի ավարտի մասին:

Ինդուստրացումը և կոլեկտիվացումը

Վերականգնվող տնտեսությունը հիմք ծառայեց իրականացնելու սոցիալիզմի կառուցման լենինյան պլանը՝ ինդուստրացումը (արդյունաբերականացումը), կոլեկտիվացումը և կուլտուրական հեղափոխությունը: Այդ պլանում առաջնային էր համարվում ինդուստրացումը, առանց որի անհնար էր արդիական, տնտեսապես հզոր ու զարգացած երկրի կառուցումը: ԽՍՀՄ-ն իր տնտեսական մակարդակով խիստ զիջում էր Արևմուտքի կապիտալիստական երկրներին և գտնվում էր նրանց թշնամական շրջապատման մեջ: Ուստի առանց ինդուստրացման հնարավոր չէր ապահովել երկրի տնտեսական անկախությունը, անվտանգությունը և պաշտպանունակությունը: Այդ խնդիրների լուծման նպատակով 1925թ. դեկտեմբերին կայացած կուսակցության XIV համագումարը հռչակեց ԽՍՀՄ-ի ինդուստրացման քաղաքականությունը: Ինդուստրացման կարիքները հոգալու համար անհրաժեշտ էին հսկայական միջոցներ, որոնք հայթայթվեցին

ԴնեպրոՀԷկի շինարարությունը, 1934 թ.

Բերքահավաք կոլտնտեսությունում

առաջին հերթին տնտեսության մյուս ճյուղերից: Դրա հետ մեկտեղ ճնշում գործադրվեց ունևոր խավերի վրա, բռնագրավվեցին նրանց միջոցները: Բանկերի և փոխառությունների միջոցով ժողովրդից վերցվեցին նրանց խնայողությունները, թալանվեց բնակչության և հոգևոր հաստատությունների ունեցվածքը: Հավաքված ֆինանսական միջոցներով երկրում լայն թափ ստացավ արդյունաբերական շինարարությունը: Այդ ընթացքում ծնվեց և կյանքի կոչվեց հնգամյակներով տնտեսության պլանավորման գաղափարը: Կենսագործելով հնգամյա պլանները՝ Խորհրդային Միությունը կարողացավ լուրջ հաջողություններ ձեռք բերել ինդուստրացման բնագավառում: Զարգացավ ծանր արդյունաբերությունը և առաջին հերթին՝ մեքենաշինությունը: Խիստ կրճատվեց արտասահմանից հաստոցների, մեքենաների և սարքավորումների ներմուծումը: Առաջին և երկրորդ հնգամյակների տարիներին (1928-1937թթ.) երկրում կառուցվեց ավելի քան 6 հազար գործարան ու ֆաբրիկա: 1930-ական թթ. վերջերին ԽՍՀՄ-ն ագրարային երկրից վերածվեց արդյունաբերական տերության:

Ինդուստրացման հաջող գործընթացը խիստ հրատապ դարձրեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման հարցի լուծումը, որի մասին որոշումը կայացվեց 1927թ. գումարված Համ Կ(բ)Կ XV համագումարում: Դրանից հետո պայքարը կոլեկտիվացման համար ավելի ուժեղացավ: 1929թ. հայտարարվեց մեծ բեկման տարի: Խախտելով կոլեկտիվացման կամավորության սկզբունքը՝ գյուղացիներին ստիպում էին զանգվածաբար մտնել կոլտնտեսություններ: Ոգևորված առաջին հաջողություններով՝ 1930թ. կուսակցությունը դիմեց համատարած կոլեկտիվացման և կուլակության՝ որպես դասակարգի վերացման քաղաքականությանը, որն ընդգրկեց ԽՍՀՄ-ի բոլոր հանրապետությունները, մարզերն ու շրջանները: Իշխանությունները բռնագրավում էին գյուղական բնակչության գործունյա և ունևոր մասի՝ կուլակների ունեցվածքը և նրանց, որպես դասակարգային թշնամիներ, վտարում

Կոլակության դեմ ուղղված բողոքի ցույց

գյուղից, իսկ դիմադրողներին աքսորում համակենտրոնացման ճամբարներ: Շատ գյուղեր ամայացան, գյուղատնտեսությունն անկում ապրեց, որի հետևանքով 1932–1933թթ. ամբողջ երկրում սով բռնկվեց, սովյալների թիվն անցավ 25–30 մլն-ից: Սովը և դժգոհությունների աճը ստիպեցին երկրի ղեկավարությանը հրաժարվել համատարած կոլեկտիվացման կարգախոսից և կիրառել կոլեկտիվացումն ապահովող բռնության և հարկադրանքի այլ ձևեր ու միջոցներ: Այդ պայմաններում 1930-ական թթ. կեսերին Խորհրդային Միությունում հաստատվեցին կոլտնտեսային կարգեր: Կոլտնտեսությունները միավորում էին 18.5 մլն գյուղացիական տնտեսություն, որը կազմում էր նրա ընդհանուր թվի 93 տոկոսը:

Քաղաքական համակարգը (ամբողջատիրություն)

Ռուսաստանում քաղաքական համակարգի հիմքերը դրվեցին Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո: Երկրում հաստատվեց պրոլետարիատի դիկտատուրա: Լինելով բռնության հզոր գործիք՝ պրոլետարիատի դիկտատուրան աստիճանաբար վերաճեց բոլշևիկների կուսակցական դիկտատուրայի: Այդ ճանապարհին ջախջախվեցին էսեռների և մենշևիկների կուսակցությունները: Վերացվեց կոմունիստական կուսակցությունից դուրս գործող քաղաքական ընդդիմությունը: Երկրում հաստատվեց միակուսակցական քաղաքական համակարգ: Պետական իշխանությունը փաստացի իրականացնում էր կոմունիստական կուսակցությունը, որի ընդունած որոշումներն ամրապնդվում էին պետական փաստաթղթերում: Նա էր մշակում խորհրդային պետության քաղաքականությունը, ուղղություն տալիս հասարակական կազմակերպությունների գործունեությանը: Այս շրջանում բոլշևիկյան ղեկավարությունը ջանում էր ապահովել կուսակցության միասնությունը: Սակայն Լենինի մահից հետո կուսակցության ղեկավար գործիչների (Լ. Տրոցկի, Ն. Բուխարին, Զինովև, Ստալին և ուրիշներ) միջև սուր պայքար ծավալվեց իշխանության համար: Այդ կատաղի պայքարում ի վերջո հաղթեցին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ի. Ստալինը և նրա մերձավոր շրջապատը: Ստալինը վերջ դրեց կուսակցության ներսում եղած այլախոհությանը և այլակարծությանը, պարբերաբար անցկաց-

Բռնադատվածների աքսորում

րեց կուսակցության շարքերի «զտում»: Նրան հաջողվեց իր ձեռքում կենտրոնացնել նաև Ժողկոմխորհի նախագահի բարձր պաշտոնը: Աստիճանաբար ձևավորվեց նրա անձի պաշտամունքը: Հասնելով միահեծան իշխանության՝ Ստալինը սանձազերծեց զանգվածային տեռոր (ահաբեկում), որն իր գագաթնակետին հասավ 1935-1938թթ.: Ամենուր հայտնաբերվեցին «վնասարարական» խմբեր, կազմվեցին շինծու գործեր, տեղի ունեցան ցուցադրական դատական գործընթացներ, որոնք ուղղված էին կուսակցական ու պետական նախկին ղեկավարների, բանակի վերնախավի, աչքի ընկած գիտնականների, գրողների, արվեստագետների և հոգևորականների դեմ: Բավական է նշել, որ 1930-ական թթ. մահվան դատապարտվեց 1919-1934թթ. կոմունիստական կուսակցության Քաղբյուրոյի անդամների 75%-ը: Այսպես, 1930-ական թթ. ԽՍՀՄ-ում հաստատվեց ամբողջատիրական (տոտալիտար) համակարգ, և հասարակությունը դրվեց համընդհանուր վերահսկողության տակ:

Սոցիալիզմի խորհրդային մոդելը

1920-1930-ական թթ. ԽՍՀՄ-ում արմատական փոփոխությունների արդյունքում ձևավորվեց սոցիալիզմի խորհրդային (ստալինյան) մոդելը, որը օրենսդրորեն ձևակերպվեց 1936թ. Սահմանադրությամբ: Սոցիալիզմի խորհրդային մոդելը կրում էր համապարփակ բնույթ և ուներ իր բնորոշ գծերը: Սոցիալիզմի քաղաքական համակարգի ձևավորման սկզբնական փուլին հատուկ էր պրոլետարիատի դիկտատուրան, որը հետո վերածվեց սոցիալիստական անսահմանափակ բռնապետության: Ձավթելով իշխանությունը՝ ՀամԿ(բ)Կ-ն միաձուլվեց պետական մեքենայի հետ և դարձավ ամբողջատիրական համակարգի միջուկն ու ղեկավար ուժը: Սոցիալիզմի խորհրդային մոդելի տնտեսական հիմքը դարձավ պետական (համաժողովրդական) և կոլտնտեսային-կոոպերատիվ սեփականությունը: Տարբեր կացութաձևերի վերացմանը և սոցիալիստական տնտեսաձևի հաստատմանը համընթաց ԽՍՀՄ-ում ձևա-

Իոսիֆ Սպալին (1879-1953 թթ.)

վորվեց տնտեսության կառավարման կենտրոնացված վարչահրամայական եղանակը: 1930-ական թթ. ձևավորված խորհրդային հասարակությունը զանգվածային հասարակական կազմակերպությունների համակարգ էր (արհեստակցական, կոմերիտական, ստեղծագործական և բազմաթիվ այլ միություններ), որի օգնությամբ կուսակցությունն ապահովում էր խստագույն վերահսկողություն ողջ հասարակության և նրա հոգևոր-գաղափարական կյանքի նկատմամբ: ԽՍՀՄ-ում ձևավորվեց խորհրդային հասարակարգին հատուկ սոցիալական կառուցվածք, որի հիմքը կազմում էր բանվոր դասակարգի և կոլտնտեսային գյուղացիության դաշինքը: Նոր հասարակության մաս էին կազմում մտավորականության, հասարակության հատակը կազմող բանտարկյալների և դատապարտվածների խավերը: Երկրում գոյություն ունեցող բոլոր մյուս դասակարգերը, խավերն ու խմբերը վերացվեցին: Ստալինյան սոցիալական բուրգի գագաթը զբաղեցնում էր նոմենկլատուրան՝ կառավարողների դասակարգը՝ իր լայն իրավունքներով ու արտոնություններով: Սոցիալիզմի ստալինյան մոդելին բնորոշ էր նաև թղթի վրա գրված, բայց իրականում չգործող Սահմանադրությունը: Նկատի ունենալով վերը բերված փաստարկները՝ սոցիալիզմի խորհրդային մոդելը բնորոշվում է որպես զորանոցային սոցիալիզմ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ կազմավորվեց ԽՍՀՄ-ը: Նշե՛ք այն նախադրյալները, որոնք հնարավոր դարձրին ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը: Ո՞ր հանրապետությունները մտան նրա կազմի մեջ:
2. Բնութագրե՛ք նոր տնտեսական քաղաքականությունը (ՆԷՊ): Ի՞նչ եք կարծում, ՆԷՊ-ին անցնելը հարկադրական որոշում էր, թե՞ տնտեսության զարգացման բնական ընթացք: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ ստալինյան ղեկավարությունը հրաժարվեց ՆԷՊ-ից: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
3. Ի՞նչ եք հասկանում ԽՍՀՄ ինդուստրացում ասելով: Ե՞րբ է այն սկսվել և ի՞նչ արդյունքներ է ունեցել:
4. Գյուղատնտեսության համատարած կոլեկտիվացումն ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ:
5. Բնորոշե՛ք Ստալինի անձի պաշտամունքը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այն: Ի՞նչ եք կարծում, անձի պաշտամունքը օրինաչափությո՞ւն է, թե՞ պատահականություն: Հիմնավորեք ձեր տեսակետը:
6. 1920-1930-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ում ի՞նչ քաղաքական համակարգ ստեղծվեց: Ի՞նչ վերաբերմունք ունեք այդ համակարգի նկատմամբ: Փորձե՛ք գնահատել այն: Բերե՛ք փաստեր ձեր տեսակետի օգտին:

7. Ինչ էր իրենից ներկայացնում սոցիալիզմի խորհրդային մոդելը, տվեք դրա բացատրությունը:

8. Լրացրեք «ԽՍՀՄ-ի տնտեսական քաղաքականությունը 1920-1930-ական թթ.» աղյուսակը:

Միջոցառումները	Տարի-ները	Բնորոշ գծերը և առանձնահատ-կությունները	Արդյունք-ները
Նէպ			
Ինդուստրացում			
Կոլեկտիվացում			

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ, ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

«Աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին և կառավարություններին» ԽՍՀՄ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահության 1923 թվականի հուլիսի 13-ի դիմումից

Խորհրդային հանրապետությունների ժողովուրդները վերջերս կայացած՝ իրենց խորհուրդների համագումարներում որոշեցին կազմել միասնական միութենական պետություն՝ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն: Իրավահավասար ժողովուրդների այդ միավորումը կամավոր է, այն բացառում է որևէ ժողովրդի վրա ազգային ճնշումը և հարկադրումը՝ մնալու այդ պետության սահմաններում. յուրաքանչյուր հանրապետության Միությունից դուրս գալու ազատ իրավունք է վերապահվում, և, միևնույն ժամանակ, խորհրդային սոցիալիստական բոլոր հանրապետություններին, ինչպես նաև հետագայում ստեղծվողներին նրա կազմի մեջ մտնելու հնարավորություն է տրվում...

Այսպիսով, միութենական պետությունն ստեղծվել է խորհրդային հանրապետությունների ժողովուրդների եղբայրական կամավոր ընկերակցության հիման վրա և նպատակ է դնում պահպանել խաղաղությունը բոլոր ժողովուրդների հետ: Իրավահավասար ազգությունները կուռ համագործակցությամբ և միասնական աշխատանքով ձեռք ձեռքի տված կզարգացնեն իրենց մշակույթը և բարեկեցությունը և կիրականացնեն աշխատավորների իշխանության խնդիրները:

Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը, լինելով ճնշված ժողովուրդների բնական դաշնակիցը, բոլոր ժողովուրդների հետ ուզում է ունենալ խաղաղ և բարեկամական հարաբերություններ և տնտեսական համագործակցություն: Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը նպատակ է դնում պաշտպանել ամբողջ աշխարհի աշխատավորների շահերը: Բալթիկ, Սև և Սպիտակ ծովերից մինչև Խաղաղ օվկիանոս ընկած հսկայական տարածություններում նա ժողովուրդների միջև իրականացնում է եղբայրություն և աշխատանքի թա-

գավորություն, միաժամանակ ձգտում է աջակցել ամբողջ աշխարհի ժողովուրդների բարեկամական համագործակցությանը:

§6. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Քեմալական Թուրքիան

Օսմանյան կայսրությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմում խայտառակ պարտություն կրեց: Նրա ներկայացուցիչները 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին զինադադարի պայմանագիր ստորագրեցին Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում՝ անգլիական «Ագամեմնոն» ռազմանավի վրա: Օսմանյան կայսրությունն իրեն պարտված ճանաչեց: Թուրքիան պարտավորվում էր անհապաղ զորացրել իր բանակը, զորքերը դուրս բերել Իրանից, Անդրկովկասում գրաված տարածքներից և Կիլիկիայից, ինչպես նաև թուրքական ռազմական նավերը հանձնել Անտանտին: Անտանտն իրավունք էր ձեռք բերում գրավել Բոսֆորի և Դարդանելի ռազմածովային ամրությունները, Բաքուն, Բաթումը: Թուրքիան համաձայնում էր, որ Անտանտը գրավի հայկական վեց վիլայեթները՝ դրանցից որևէ մեկում «անկարգություններ առաջանալու դեպքում»: Պարտավորվում էր հայ ռազմագերիներին և ձերբակալվածներին կենտրոնացնել Կ. Պոլսում և նրանց հանձնել Անտանտին: Անտանտի երկրները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և Հունաստանը, իրենց զորքերը մտցրին Թուրքիա: Ստամբուլում գտնվող սուլթանական կառավարությունը համագործակցում էր Անտանտի հետ, կատարում վերջինիս կամքը:

Թուրքիայում սկիզբ առավ «երկիրն օտարերկրյա նվաճողներից» ազատագրելու շարժում, որը ղեկավարեց Մուստաֆա Քեմալը: Նրա անունով այդ շարժումը կոչվեց քեմալական: Քեմալականների գլխավոր պահանջներն էին՝ նախ Անատոլիան, Արևելյան Թրակիան ու նեղուցների գոտին միավորել ու ստեղծել թուրքական ազգային պետություն, և, երկրորդ՝ արգելել օտարերկրյա վերահսկողությունն այդ տարածքներում: Քեմալը 1920թ. ապրիլին Անկարայում գումարեց Թուրքիայի ազգային մեծ ժողով (ԹԱՄԺ), որն իր վրա վերցրեց սահմանադիր ժողովի գործառույթները: Քեմալն ընտրվեց նախագահ և կազմեց իր առաջին կառավարությունը: Այսպիսով՝

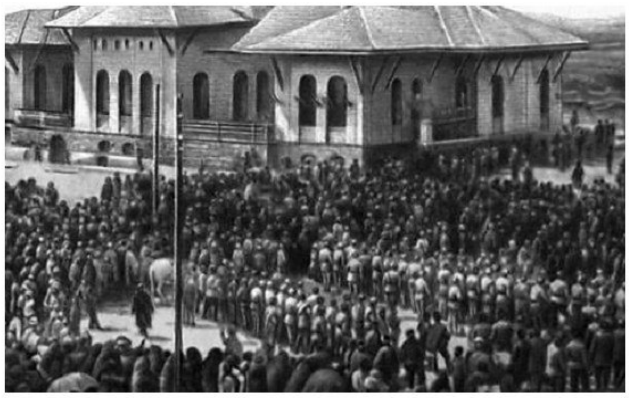

Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի գումարումը, 1920 թ., հոկտեմբեր

Թուրքիայում գործում էր երկու կառավարություն, մեկը՝ Ստամբուլում, իսկ մյուսը՝ Անկարայում:

Քեմալականները չճանաչեցին 1920թ. օգոստոսի 10-ին սուլթանական կառավարության՝ Սևրում Անտանտի հետ ստորագրած հաշտության պայմանագիրը: Սակայն նրանք նույն թվականի աշնանը պատերազմական գործողություններ սկսեցին Հայաստանի Հանրապետության դեմ և գրավեցին նրա մի շարք տարածքներ, որոնք ամրագրվեցին Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերում:

Մուստաֆա Քեմալ (1881-1938 թթ.)

Մուստաֆա Քեմալը և նրա համախոհները 1923թ. ապրիլին հիմնեցին Ժողովրդական կուսակցությունը: Այնուհետև անցկացվեցին Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի ընտրություններ: Հաղթանակ տարավ Ժողովրդական կուսակցությունը: ԹԱՄԺ-ը 1923թ. հոկտեմբերի 29-ին ընդունեց օրենք Թուրքիան հանրապետություն հռչակելու մասին: Նրա առաջին նախագահը դարձավ Մուստաֆա Քեմալը, որը հորջորջվեց Աթաթուրք՝ թուրքերի հայր:

Քեմալականներն իրենց տնտեսական քաղաքականության հիմքում դրեցին էտատիզմի սկզբունքը: Դա նշանակում էր մեծ չափերով պետական միջոցներ ներդնել արդյունաբերության, երկաթուղիների և տնտեսության այլ բնագավառներում և հովանավորել դրանք: Թուրքական կառավարությունը չեղյալ հայտարարեց կապիտուլյացիաների ռեժիմը և զրկեց օտարերկրյա ընկերություններին մենաշնորհային կարգավիճակից: Հիմնվեց կենտրոնական բանկ, որն ուներ դրամահատման բացառիկ իրավունք: Մուստաֆա Քեմալը այնուհետև ձեռնամուխ եղավ մի շարք բարեփոխումների: 1923թ. հոկտեմբերին մայրաքաղաքը Ստամբուլից տեղափոխվեց Անկարա, իսկ հաջորդ տարի վերացվեց խալիֆայությունը: 1924թ. ընդունվեց Թուրքական Հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը: Դրանով վերջնականապես ձևակերպվեց միապետության և խալիֆայության վերացումը:

Սահմանադրությունը Թուրքիայի բոլոր ազգություններին և ժողովուրդներին համարում էր թուրք և, փաստորեն, չէր ընդունում քրդերի, հայերի, հույների, լազերի, սլավոնների և այլ ազգային փոքրամասնությունների գոյությունը:

1925-1928թթ. սկսվեց բարենորոգումների նոր փուլ: Ընդունվեցին քրեական և քաղաքացիական օրենսգրքերը, արգելվեցին բազմակնությունը, չադրա կրելը, մտցվեց լատինական այբուբեն՝ արաբականի փոխարեն: Սահմանադրությունից հանվեց իսլամը պետական կրոն ճանաչելու մասին հոդվածը, որով Թուրքիան մտնում էր աշխարհիկ պետությունների շարքը:

1938թ. մահացավ Քեմալ Աթաթուրքը, և նոր նախագահ ընտրվեց Իսմեթ Ինյոնյուն: Թուրքիան կարգավորեց հարաբերություններն Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ: 1932թ. նա դարձավ Ազգերի լիգայի, իսկ 1934թ.՝ Բալկանյան անտանտի անդամ, որի մեջ մտնում էին նաև Հարավսլավիան, Հունաստանը և Ռումինիան:

Իրանի արդիականացման միտումները

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Իրանը հայտնվել էր ծանր իրավիճակում: Տնտեսությունը լրիվ քայքայվել էր, տեղերում գլուխ էին բարձրացրել խաներն ու խոշոր հողատերերը: Ղաջարների դինաստիայի կառավարումն օրեցօր դառնում էր ձևական:

Ստեղծված պայմաններից փորձեց օգտվել Անգլիան: Անգլիական զորքերը 1918թ. գրավեցին Իրանի հյուսիսարևմտյան մասը: Վոսուղ էդ-Դոուլեի կառավարությունը 1918թ. օգոստոսին Անգլիայի հետ ստորագրեց մի պայմանագիր, որով անգլիացիներն իրենց վերահսկողությունը հաստատեցին Իրանի ֆինանսների, բանակի, արտաքին առևտրի և կենսականորեն անհրաժեշտ այլ ոլորտների վրա:

Ազատագրական պայքարի նոր ալիք բարձրացավ Իրանում անգլիացիների դեմ:

Առաջինը 1920թ. ապրիլին ապստամբեց Թավրիզը: Ապստամբները պահանջում էին չեղյալ հայտարարել 1918թ. անգլո-իրանական անիրավահավասար պայմանագիրը, Իրանը հռչակել հանրապետություն: Ազատագրական շարժում էր սկսվել նաև Իրանի հյուսիսային մեկ այլ նահանգում՝ Գիլանում: Ապստամբները կազմեցին ժամանակավոր կառավարություն՝ Քուչիկ խանի գլխավորությամբ: Վերջինս 1920թ. հունիսի 5-ին Գիլանը հռչակեց հանրապետություն:

Քուչիկ խանի զինվորները

Հաջորդ տարի ապստամբությունը տարածվեց նաև Խորասանում: Միաժամանակ Թեհրանում և երկրի այլ վայրերում ակտիվացած դեմոկրատական ուժերի պայքարը հանգեցրեց անգլիական դրածո Վոսուղ էդ-Դոուլեի կառավարության անկմանը:

Պարսկական կազակային զորքերի մի խումբ սպաներ, փոխգնդապետ Ռեզա խանի գլխավորությամբ, 1921թ. փետրվարի 21-ին կատարեցին պետական հեղաշրջում: Նոր կառավարությունը

Ռեզա շահ Փահլավի (1878–1944 թթ.)

չեղյալ հայտարարեց անգլո-իրանական պայմանագիրը: Ռեզա խանը ձեռնարկեց մի շարք քայլեր իր դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ: Ստեղծվեց միասնական կենտրոնացված բանակ, զինաթափվեցին խոշոր ֆեոդալների և խաների զինված խմբերը: Իր վճռական գործողությունների շնորհիվ Ռեզա խանը ձեռք բերեց ուժեղ մարդու համբավ: 1925թ. հոկտեմբերին Իրանի մեջլիսը՝ պառլամենտը, Ղաջարների դինաստիան հայտարարեց տապալված և Ռեզա խանին հռչակեց Իրանի շահնշահ: Նա ստացավ Ռեզա շահ Փահլավի անվանումը: Իրանում հաստատվեց Փահլավիների դինաստիան:

Ռեզա շահն ընդունեց մի շարք օրենքներ, որոնցով ամրապնդվեցին նրա իշխանությունը և նորահաստատ դինաստիան: Դրանցից են՝ քրեական և քաղաքացիական օրենսգրքերը, հողերի բռնագրավման, գյուղացիական շարժումների դեմ ուղղված և պետական հողերի վաճառքի վերաբերյալ օրենքները: Նա հողի մեծ մասը թողեց կալվածատերերի ձեռքում և դրանով իր համար հուսալի սոցիալական հենարան ապահովեց: Շահն ինքը դարձավ Իրանի ամենախոշոր հողատերը, նրան էր պատկանում մի քանի հազար գյուղ: Ռեզա շահը 1928թ. չեղյալ համարեց կապիտուլյացիաների ռեժիմը, հիմնեց Իրանի Ազգային բանկը, որն ստացավ նաև դրամահատման իրավունք:

Ռեզա շահի կիրառած նորամուծությունների մեջ պետք է առանձնացնել աշխարհիկ և իգական դպրոցների հիմնումը, չադրաների պարտադիր վերացման մասին որոշումը և այլն: Մտցվեց եվրոպական հագուստ, արևային տոմար, վերացվեցին ֆեոդալական տիտղոսները, և շրջանառության մեջ դրվեցին ազգանունները: Զգալի առաջընթաց արձանագրեց տնտեսությունը, մանավանդ թեթև և սննդի արդյունաբերությունը:

Պարսիկ զինվորների խումբ

Տեղաշարժեր կատարվեցին նաև Իրանի արտաքին քաղաքականության բնագավառում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբում Իրանը պաշտոնապես չեզոք դիրք գրավեց: Խորհրդային կառավարությունը համարեց, որ ֆաշիստական վտանգ է ստեղծվել Իրանի

և իր երկրի հարավային սահմանների համար: 1941թ. օգոստոսին, 1921թ. իրա-նա-խորհրդային պայմանագրի 6-րդ հոդվածի համաձայն՝ Խորհրդային Միությունն իր զորքերը մտցրեց Հյուսիսային Իրան: Նույն օրն Անգլիան իր զորքերը մտցրեց Հարավային Իրան:

Շահ Ռեզան հարկադրված էր հրաժարվել գահից և հեռանալ երկրից: Նրան փոխարինեց որդին՝ Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է կնքվել Մուդրոսի զինադադարը: Որո՞նք էին այդ զինադադարի պայմանները: Փորձե՛ք գնահատել այն:
2. Բնութագրե՛ք քեմալական շարժումը: Թուրքիան ե՞րբ հռչակվեց հանրապետություն:
3. Հենվելով §6-ում զետեղված փաստաթղթի հոդվածների վրա՝ ինչպե՞ս կարող եք գնահատել Մոսկվայի պայմանագիրը:
4. Ո՞րն էր Մ. Քեմալի ներքին քաղաքականության էությունը: Փորձե՛ք բնութագրել Քեմալին: Ի՞նչ է էտատիզմը:
5. Ինչպիսի՞ն էր Թուրքիայի արտաքին դրությունը 1930-ական թվականներին:
6. Ձեր կարծիքով ի՞նչը հնարավորություն տվեց Անգլիային հաստատվելու Իրանի հյուսիսարևմտյան մասում: Ինչո՞ւ տապալվեց անգլիական դրածո Վոսուղ էդ-Դոուլեի կառավարությունը:
7. Ի՞նչ դեր խաղաց ազատագրական պայքարը Իրանի ներքաղաքական կյանքում: Փորձե՛ք գնահատել Ռեզա խանի գլխավորած պետական հեղաշրջումը: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
8. Որո՞նք են Ռեզա շահի նորամուծությունները: Դրանցից ո՞րը կառանձնացնեիք դուք և ինչո՞ւ: Բերե՛ք փաստեր ձեր պատասխանի օգտին:
9. Լրացրե՛ք «Արևելքի ավանդական հասարակությունների արդիականացման միտումները 1920-1930-ական թթ.» աղյուսակը:

Երկրները	Գործիչները	Ներքին քաղաքակա-նությունը	Արտաքին քաղաքակա-նությունը	Արդյունք-ները
Թուրքիա				
Իրան				

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ, ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Պայմանագիր Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև

Մոսկվա, 16 մարտի, 1921 թ.

Հոդված 3.

Երկու Պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ Նախիջևանի մարզը սույն Պայմանագրի 1-ին հավելվածում նշված սահմաններում կազմի ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի խնամակալության ներքո, պայմանով, որ Ադրբեջանը սույն խնամակալությունը չի զիջի մի երրորդ պետության:

Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի պատվիրակներից կազմված հանձնաժողովը կշտկի Նախիջևանի տարածքի եռանկյունի կազմող գոտու՝ արևելքում Արաքսի հնահունի և արևմուտքում Դաղնա (3829)[1] – Վելի դաղ (4121) – Բագարզիք (6587) – Քյոմուրլու դաղ (6930) լեռների վրայով անցնող գծի միջև պարփակված տարածքի սահմանագիծը...

Հոդված 4.

Երկու Պայմանավորվող կողմերը, հավատալով Արևելքի ժողովուրդների ազգային ու ազատագրական շարժման և նոր հասարակարգի համար Ռուսաստանի աշխատավորության մղած պայքարի միջև եղած փոխադարձ շփումը, անվերահսկելիորեն ճանաչում են այդ ժողովուրդների ազատության և անկախության իրավունքը, ինչպես նաև իրենց ցանկությունների համեմատ կառավարման ձևի ընտրության իրավունքը:

Հոդված 6.

Պայմանավորվող երկու կողմերն ընդունում են, որ ցայժմ երկու երկրների միջև կնքված բոլոր պայմանագրերը չեն համապատասխանում փոխադարձ շահերին: Ուստի նրանք համաձայնում են այդ պայմանագրերը համարել վերացված և ուժը կորցրած...

Հոդված 12.

Մինչև 1918 թվականը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնող տարածքների, որոնք սույն Պայմանագրի հիման վրա Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության կառավարությունն այսօր ընդունում է որպես Թուրքիայի ինքնիշխանության տակ գտնվող տարածքներ, բոլոր բնակիչներն ունեն իրենց ունեցվածքը կամ դրա արժեքն իրենց հետ վերցնելով՝ Թուրքիայից ազատ հեռանալու իրավունքը...

Հոդված 15.

Ռուսաստանը պարտավորվում է անդրկովկասյան հանրապետությունների նկատմամբ դիմել քայլերի, որպեսզի այդ հանրապետությունների կողմից Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերում անպատճառ ճանաչվեն սույն Պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջաբար վերաբերում են իրենց:

Հոդված 16.

Սույն Պայմանագիրը ենթակա է վավերացման: Վավերագրերի փոխանակումը կկայանա Կարսում, որքան հնարավոր է կարճ ժամանակամիջոցում...

---

[1] *Նշված թվերը բարձունքների համարակալումներն են*

§7. ՀԵՌԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՈՒ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ծագող արևի երկիրը (Ճապոնիա):

Սովորաբար այսպես է կոչվում Ճապոնիան՝ Հեռավոր Արևելքում իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով: Ճապոնիան երկար ժամանակ մեկուսացված է եղել աշխարհից: Սակայն 1868թ. «Մեյձիի հեղափոխությունը» վերջ տվեց Ճապոնիայի 200-ամյա մեկուսացմանը, և նա ներգրավվեց համաշխարհային գործընթացներում: Ճապոնիան առաջին երկրներից մեկն է, որ շատ շուտ կռահեց գիտության, տեխնիկայի և բարձրակարգ արդյունաբերության կարևորությունը և արտակարգ համառությամբ ու ջանասիրությամբ այդ ոլորտներում գրավեց ամենամեծ բարձունքները: Հենց դրա շնորհիվ Ճապոնիան 1920-ականներին կարողացավ կրկնապատկել իր արտադրանքը:

Ճապոնական զրահապատ մեքենա, 1930-ական թթ.

Ճապոնիան միապետական երկիր է, և նրա գլուխ կանգնած է կայսրը՝ միկադոն, որը ճապոնական ազգի միասնության խորհրդանիշն է, սակայն նա չունի իրական իշխանություն: Ավելի ազդեցիկ է երկպալատանի պառլամենտը, և իրական իշխանությունն իրականացնողը վարչապետն է:

1929-1933թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը հարվածեց նաև Ճապոնիայի տնտեսությանը, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ Ճապոնիան զուրկ է բնական պաշարներից և ներմուծում է անհրաժեշտ ամբողջ հումքը: Հումքի բացակայությունը Ճապոնիայի տնտեսության խոցելի կողմերից մեկն է: Այդ բանը լավ են գիտակցում Ճապոնիայում, ինչը նրա ղեկավարությանը մղեց ռազմական արկածախնդրության: Հարվածի գլխավոր ուղղությունները նրա համար դարձան Չինաստանը

Ճապոնացիների ներխուժումը Չինաստան, 1931 թ.

և Խորհրդային Միությունը: Ճապոնիան 1931թ. սեպտեմբերին ներխուժեց Արևելյան Չինաստան և ստեղծեց Մանչժոու-գո պետությունը: Նա 1938-1939թթ. ռազմական ոտնձգություն կատարեց ԽՍՀՄ-ի և Մոնղոլիայի դեմ, բայց արժանի հակահարված ստանալով՝ դուրս շպրտվեց:

Չինաստանը հավասար հնարավորությունների երկիր

Չինաստանի հարցն ամերիկյան դիվանագիտության նախաձեռնությամբ քննարկման առարկա դարձավ 1921-1922 թթ. Վաշինգտոնում գումարված խորհրդաժողովում, որտեղ ստորագրվեց պայմանագիր Չինաստանի ինքնիշխանության, տարածքային և վարչական անձեռնմխելիության հարգման վերաբերյալ: Սակայն պայմանագրի ամենակարևոր դրույթը թերևս **«հավասար հնարավորությունների»** վերաբերյալ սկզբունքի ընդունումն էր, որը Չինաստանի հետ առևտրի և արդյունաբերական գործունեության համար հավասար պայմաններ և հնարավորություններ էր ընձեռում բոլոր պետություններին: Դա ամերիկյան դիվանագիտության մեծ հաղթանակն էր:

Չինաստանի պետական-քաղաքական կյանքի բնորոշ գիծը կենտրոնական իշխանության թուլացումն էր և տեղերում զանազան ռազմական խմբավորումների ուժեղացումը: Չինաստանում ձևավորվեց երկու կարևոր քաղաքական կենտրոն: Մեկը հյուսիսում՝ Պեկինում գտնվող կառավարությունը, մյուսը հարավում՝ Գուանչ-Ժոուում գտնվող կառավարությունը: 1925-1927թթ. հեղափոխություն բռնկվեց Չինաստանում, որի կենտրոնը Գուանչ-Ժոուում հաստատված Ազգային կառավարությունն էր, որը գլխավորեց գեներալ Չան Կայշին: Դեռ հեղափոխությունից առաջ կազմավորված Ժողովրդահեղափոխական բանակը (ԺՀԲ), ազատագրեց Շանհայը, ապա Նանկինը և այլ տարածքներ:

Հեղափոխության ալիքից սարսափած՝ ազգային բուրժուազիան դադարեց պաշտպանել ազգային կառավարությանը: Գոմինդան կուսակցության աջ թևը Չան Կայշիի գլխավորությամբ 1927թ. ապրիլին հակահեղափոխական հեղաշրջում իրականացրեց Շանհայում և Նանկինում: Նա սկզբնական շրջանում որոշ քայլեր ձեռնարկեց երկրի տնտեսական զարգացումը խթանելու համար: Կառուցվեցին նոր գործարաններ, ճանապարհներ, երկաթուղիներ, դպրոցներ և այլն: Բայց դրանք էական փոփոխություն չմտցրին ժողովրդի սոցիալ-

Չինական ժողովրդահեղափոխական բանակի զինվորներ

Չան Կայշի (1887–1975 թթ.)

տնտեսական դրության մեջ: Հատկապես ծանր էր գյուղացիության վիճակը: 1928թ. ԱՄՆ-ը և արևմտյան մյուս տերությունները պաշտոնապես ճանաչեցին Չան Կայշիի գլխավորած Գոմինդանի կառավարությունը: 1920-ական թվականների կեսերից ընթանում էր յուրատեսակ քաղաքացիական պատերազմ: Նման իրադրությունից օգտվեցին ճապոնական զավթիչները: Ճապոնական զորքերը, ինչպես արդեն նշվել է, 1931թ. սեպտեմբերին ներխուժեցին Չինաստան, գրավեցին նրա հյուսիսարևելյան հատվածը և ստեղծեցին Մանչժոու-գո խամաճիկ պետությունը: Չինաստանում լայն շարժում սկսվեց ճապոնական ագրեսորների դեմ: Սակայն Չան Կայշին որդեգրեց ագրեսորին չդիմակայելու քաղաքականություն: 1933թ. մայիսին Տանգայում ստորագրված պայմանագրով չինական կառավարությունը ճանաչեց Հյուսիսարևելյան Չինաստանի բռնակցումը Ճապոնիային:

Տեսարան ճապոնացիներին դիմագրավող չինացի զինվորների մարտական դիրքերից, 1932 թ.

1937թ. Ճապոնիան վերսկսեց իր ագրեսիվ գործողությունները: Եթե 1931 թվականի պատերազմական գործողությունների նպատակը Հյուսիսարևելյան Չինաստանի զավթումն էր, ապա նոր ագրեսիայի նպատակը ամբողջ Չինաստանի գրավումն էր: Գոմինդանական զորքերն ի վիճակի չեղան լուրջ դիմադրություն ցույց տալու: Ճապոնացիները մինչև 1939թ. գրավեցին հսկայական տարածքներ, այդ թվում՝ Չինաստանի կարևոր կենտրոններ Պեկինը, Շանհայը, Տյանցզինը և այլն:

Հնդկաստանը բրիտանական կառավարման ներքո

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Հնդկաստանը շարունակեց մնալ որպես գաղութային երկիր:

Պատերազմը ծանր հարված հասցրեց երկրի տնտեսությանը, որի վիճակն ավելի վատթարացավ 1919–1921 թթ. երաշտի պատճառով: Խիստ կրճատվեց սննդամթերքի արտադրությունը, ընկավ բնակչության կենսամակարդակը, իսկ առանձին նահանգներում սով սկսվեց: Իրենց վիճակի բարելավմանն ուղղված՝ ժողովրդական զանգվածների պայքարը միաձուլվեց անգլիական գաղութարարների դեմ մղվող ազատագրական պայքարին: Իր

գործունեությունն ակտիվացրեց դեռևս 1885թ. հիմնված «Ազգային կոնգրես» կուսակցությունը, որը երկրի ամենաազդեցիկ քաղաքական կազմակերպությունն էր: Պատերազմից հետո նրա ղեկավարը դարձավ Մահաթմա Գանդին: «Ազգային կոնգրեսի» գործունեության հիմքում դրվեց Գանդիի կողմից ձևակերպված ոչ բռնի դիմադրության սկզբունքը: Այն կազմում է գանդիզմի էությունը: Այդ տեսությունը մերժում էր ուժային, այդ թվում նաև զինված պայքարի մեթոդները և ընդունում պայքարի միայն խաղաղ ձևեր՝ քաղաքացիական անհնազանդություն, ցույցեր, գործադուլներ, հացադուլներ և այլն:

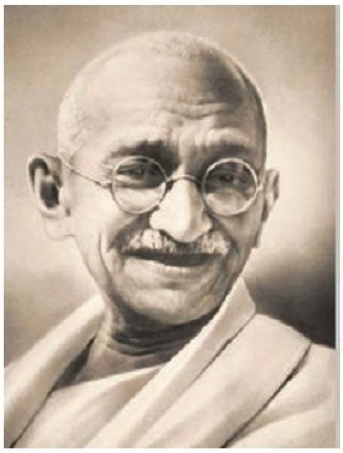

Մահաթմա Գանդի (1869–1948 թթ.)

Կոնգրեսի ներսում, այն բանից հետո, երբ բրիտանական իշխանությունների կողմից 1922թ. ձերբակալվեց Մահաթմա Գանդին, ձևավորվեց այսպես կոչված՝ ձախ թևը՝ Ջավահարլալ Ներուի գլխավորությամբ: Ներուն կողմնակից էր ավելի ակտիվ գործողությունների՝ ընդդեմ անգլիական գաղութային տիրապետության: Ակտիվացան նաև իսլամ դավանող հնդիկները և նրանց առաջատար կազմակերպությունը՝ Մուսուլմանական լիգան:

Ջավահարլալ Ներու (1889–1964 թթ.)

1929–1933թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը մի կողմից հարվածեց Հնդկաստանի տնտեսությանը, իսկ մյուս կողմից խթանեց հակաբրիտանական պայքարը: 1930թ. բանտից ազատված Մահաթմա Գանդին քաղաքացիական անհնազանդության կոչ արեց, որը լայն պաշտպանության արժանացավ միլիոնավոր հնդիկների կողմից: Համահնդկական հզոր շարժումն ստիպեց անգլիական իշխանություններին՝ գնալ որոշ զիջումների: 1935թ. Մեծ Բրիտանիայի պառլամենտն ընդունեց օրենք Հնդկաստանի կառավարման մասին: Նոր օրենքով Հնդկաստանի նահանգներում ստեղծվում էին տեղական կառավարություններ, որոնց իրավասության տակ անցան գյուղատնտեսության, կրթության, բժշկության և հանրային աշխատանքների հետ կապված հարցերը:

Հնդկաստանի «Ազգային կոնգրեսի» նիստը Կարաչիում, 1931 թ.

«Ազգային կոնգրես» կուսակցությունը 1936թ. առաջադրեց բոլոր ընդդիմադիր, հա-

կաբրիտանական ուժերը միավորելու և միասնական ճակատ ստեղծելու քաղաքական կարևոր խնդիրը: Հակաբրիտանական պայքարի առաջատար ուժը շարունակում էր մնալ «Ազգային կոնգրեսը»՝ Մահաթմա Գանդիի գլխավորությամբ, որը 1937թ. կայացած նահանգային օրենսդրական ժողովների ընտրություններում հաղթեց տասնմեկ նահանգներից ութում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ եք կարծում, ինչո՞ւ Ճապոնիան կարողացավ դառնալ տնտեսապես զարգացած երկիր: Ի՞նչը կարելի է ընդօրինակել ճապոնացիներից և ինչո՞ւ:
2. Ձեր կարծիքով ճի՞շտ էր արդյոք Ճապոնիայի գործողությունները Չինաստանի, ԽՍՀՄ-ի և Մոնղոլիայի դեմ բնութագրել որպես ռազմական արկածախնդրություն: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
3. Որո՞նք են Չինաստանի քաղաքական կյանքի բնորոշ գծերը: Ի՞նչ քաղաքական կենտրոններ ձևավորվեցին Չինաստանում: Փորձե՛ք գնահատել 1925-1927 թթ. հեղափոխությունը Չինաստանում: Ինչո՞ւ Գոմինդան կուսակցության աջ թևը կատարեց հակահեղափոխական հեղաշրջում: Փորձե՛ք բնութագրել Գոմինդանի կառավարության գործունեությունը:
4. Ո՞ր կուսակցությունն էր Հնդկաստանի ամենաազդեցիկ ուժը: Ի՞նչ սկզբունք էր ընկած այդ կուսակցության գործունեության հիմքում: Ի՞նչ գիտեք Մահամթա Գանդիի մասին: Փորձե՛ք գնահատել նրա գործունեությունը:
5. Ի՞նչ է «քաղաքացիական անհնազանդությունը» ձեր կարծիքով: Ե՞րբ և ինչո՞ւ քաղաքացիական անհնազանդության կոչ արվեց հնդիկ ժողովրդին: Որքանո՞վ այն ծառայեց իր նպատակին:
6. Ի՞նչ եք կարծում, կարելի՞ է 1935 թ. օրենքը որակել որպես Հնդկաստանի Սահմանադրություն: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
7. Ո՞վ էր Ջ. Ներուն: Ի՞նչ գիտեք նրա մասին: Ո՞րն էր հակաբրիտանական պայքարի հարցում Ջ. Ներուի և Մ. Գանդիի տեսակետների տարբերությունը: Ձեզ համար ո՞ւմ տեսակետն է ընդունելի:
8. Լրացրե՛ք «Հեռավոր Արևելքի ու Հնդկաստանի ավանդական հասարակությունները» աղյուսակը:

Երկրները (ավանդական հասարակությունները)	Բնորոշ գծերը, առանձնահատկությունները			
	Քաղաքական	Տնտեսական	Սոցիալական	Պետական կառուցվածք
Ճապոնիա				

Չինաստան				
Հնդկաստան				

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ, ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Մահաթմա Գանդիի մտքերից

1. Արևելքի և Արևմուտքի միջև անհաղթահարելի պատնեշ գոյություն չունի:

2. Գոյություն չունի այն, ինչ անվանում են արևմտյան կամ եվրոպական քաղաքակրթություն, գոյություն ունի ժամանակակից քաղաքակրթություն, որը զուտ նյութական բնույթ է կրում:

3. Եվրոպայի ժողովուրդները, մինչև նրանց կդիպչեր ժամանակակից քաղաքակրթությունը, ընդհանուր շատ բան ունեին Արևելքի ժողովուրդների հետ և համենայնդեպս՝ Հնդկաստանի ժողովուրդների հետ, և անգամ ներկայիս եվրոպացիները, որոնց դեռ չի դիպել ժամանակակից քաղաքակրթությունը, անհամեմատ ավելի ընդունակ են խառնվելու հնդիկների հետ, քան այդ քաղաքակրթության շառավիղները:

4. Հնդկաստանը կառավարում է ոչ թե բրիտանական ժողովուրդը, այլ ժամանակակից քաղաքակրթությունն իր երկաթուղիների, հեռագրերի, հեռախոսների և ամեն տեսակ գյուտերի օգնությամբ, որոնք փառաբանվում են որպես քաղաքակրթության հաղթանակ:

6. Եթե բրիտանական իշխանությունը վաղը փոխարինվեր նույն հիմունքների վրա կառուցված հնդկականով, Հնդկաստանը չէր հայտնվի ավելի լավ վիճակում, քան առաջ էր: Տարբերությունը միայն այն կլիներ, որ այն կկարողանար իր մոտ պահել փողերի մի մասը, որոնք այժմ Անգլիա են մղվում:

12. Հնդկաստանի փրկությունն այն է, որ գլխից հանի այն ամենը, ինչ սովորել է վերջին հիսուն տարիներին: Երկաթուղիները, հեռագիրը, հիվանդանոցները, փաստաբանները, բժիշկները, այդ ամենը պետք է անհետանան, և այսպես կոչված՝ բարձր դասերը պետք է սովորեն լիակատար ըմբռնմամբ, կրոնական համոզմունքով և ամուր մտադրվածությամբ ապրել գեղջկական հասարակ կյանքով և հասկանալ, որ դա կենսարար, իսկական երջանկություն է:

§8–9. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 1920–1930–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Առաջին հեռուստացույցներից մեկը (Telefunken), Գերմանիա, 1935 թ.

XX դարի 20–30-ական թվականների մշակույթի վրա որոշիչ ազդեցություն էին գործում համաշխարհային պատերազմի ծանր հետևանքները, համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը, մարդկանց սոցիալական դրության ծայրաստիճան վատթարացումը:

Մի շարք երկրներում ամբողջատիրական վարչակարգերի հաստատումը և ֆաշիզմի տարածումը նույնպես իրենց կնիքը դրեցին տվյալ ժամանակի գիտության և արվեստի զարգացման վրա: Գերմանիայում, Իտալիայում, ԽՍՀՄ-ում գիտությունն ու մշակույթն ամբողջապես դրված էին պետության վերահսկողության տակ: Իտալիայում նույնիսկ ստեղծվեց ֆաշիզմի գեղանկարչության ակադեմիա: Իշխող կուսակցության հսկողության ներքո ստեղծվում էին մշակույթի այնպիսի գործեր, որոնք պետք է մեծարեին առաջնորդներին:

1930-ական թթ. Գերմանիայի թանգարաններից հանվեցին և՛ օտարերկյա, և՛ գերմանացի նկարիչների մոտ 16 հազար կտավներ, որոնք չէին համապատասխանում նացիստների «ճաշակին»: Ոչնչացվեցին քանդակներ և հուշարձաններ, կրակի մատնվեցին ֆաշիզմի գաղափարներին «չհամապատասխանող» հարյուր հազարավոր գրքեր: Ռասայական պատկերացումներից ելնելով՝ Գերմանիայում արգելվեց ջազային երաժշտությունը: ԽՍՀՄ-ում այն արգելված էր՝ որպես բուրժուական մշակույթի դրսևորում:

Հիմնարար գիտություններ

20-րդ դարի առաջին կեսին գիտության ասպարեզում կատարվեցին բազմաթիվ հայտնագործություններ, որոնք հեղափոխական նշանակություն ունեցան մարդկության հետագա ճակատագրի համար: Գիտնականներին հաջողվեց թափանցել ատոմի կառուցվածքի խորքերը, ինչը մարդկությանը մոտեցրեց ատոմային էներգիայի յուրացմանը և կիրառմանը:

Ալբերտ Այնշտայնի **հարաբերականության տեսությունը** վերափոխեց տարածության, ժամանակի և շարժման վերաբերյալ նախկինում եղած բոլոր պատկերացումները: Նոր զարգացում ստացան **միջառար-**

կայական գիտությունները՝ երկրաֆիզիկան, կենսաքիմիան, էլեկտրաքիմիան և այլն: Մեծ հաջողություններ արձանագրվեցին միկրոկենսաբանության և դեղագործության բնագավառում: Դրվեցին **գենետիկայի** (ժառանգականության) մասին գիտության հիմքերը:

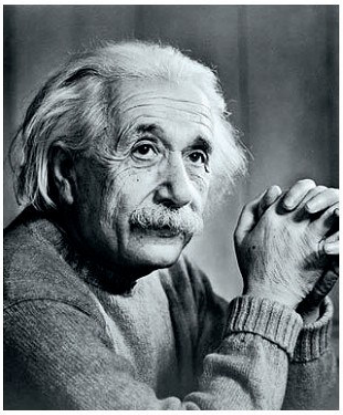

Ալբերտ Այնշտայն (1879–1955 թթ.)

Բնական գիտությունների զարգացումը պահանջում էր վերանայել մարդկային հասարակության մասին եղած ուսմունքներն ու գաղափարները: Այս ասպարեզում կարևոր ներդրում հանդիսացան Արթուր **Շոպենհաուերի** և Ֆրիդրիխ **Նիցշեի** փիլիսոփայական աշխատությունները մարդկանց վարքագծի և հոգեբանության վերաբերյալ: Ավստրիացի հոգեբան Զիգմունդ **Ֆրեյդի** ուսմունքը մարդկանց վարքագծի ենթագիտակցական շարժառիթների վերաբերյալ կատարյալ հեղափոխություն առաջացրեց հոգեբանության ոլորտում:

Զիգմունդ Ֆրեյդ (1856–1939 թթ.)

Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում սկսեց զարգանալ գիտության նոր ճյուղ՝ **սոցիոլոգիան՝** գիտություն հասարակության զարգացման օրինաչափությունների և մարդկանց հասարակական վարքագծի մասին:

Գրականությունը և արվեստը

1920–1930-ական թվականների համաշխարհային գրականությունը կրում էր Շոպենհաուերի, Նիցշեի և Ֆրեյդի գաղափարների ազդեցությունը: Կարծես կանխազգալով մոտալուտ ապագայի սոցիալական ցնցումները՝ շատ գրողներ և բանաստեղծներ իրենց ստեղծագործություններում անդրադառնում էին հասարակության մեջ տիրող անարդարությանը, ստեղծագործող անհատի ծանր ճակատագրին: Այս տեսակին են պատկանում Ռոմեն **Ռոլանի** գրած կենսագրական աշխատությունները ականավոր նկարիչների ու երաժիշտների մասին:

Թեոդոր Դրայզեր (1871–1945 թթ.)

Սակայն գրականության մեջ գերիշխող էր մնում **քննադատական ռեալիզմի** ուղղությունը: Ամերիկյան գրողներ Թեոդոր **Դրայզերը,** Ջոն **Ստեյնբեկը,** Էպտոն **Սինկլերը,** ֆրանսիացի Անատոլ **Ֆրանսը** և ուրիշներ ստեղծեցին քննադատական ռեալիզմի արժեքավոր գործեր: Անգլիացի դրամատուրգ, գրող Բեռնարդ **Շոուի** ստեղծագործությունների շնորհիվ այն ստացավ գեղարվեստական

Էռնստ Հեմինգուեյ (1899–1961 թթ.)

Ումբերտո Բոչչոնի, «Փողոցը մտնում է տուն»

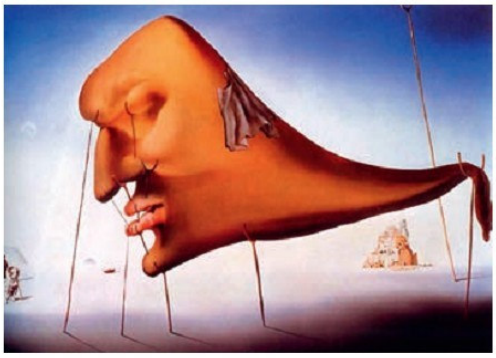

Սալվադոր Դալի, «Քուն»

ու գաղափարական նոր որակ: Նրա «Պիգ-մալիոն» պիեսը ցուցադրվեց աշխարհի գրեթե բոլոր թատրոններում: Դրամատուրգիայի բնագավառում որպես նորարարներ հանդես եկան Գերմանիայում Գերհարդ **Հաուպտմանը,** Նորվեգիայում Հենրիխ **Իբսենը:**

20-ական թվականներին ասպարեզ իջան երիտասարդ տաղանդավոր գրողներ Էռնստ **Հեմինգուեյը,** Էրիխ Մարիա **Ռեմարկը**, Ռիչարդ **Օլդինգթոնը,** որոնց ստեղծած գեղարվեստական բարձրարժեք գործերը բողոք էին արտահայտում Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում կատարված ահավոր մարդկային սպանդի և զրկանքների դեմ: 1920–30-ական թթ. բուռն վերելք ապրեց արվեստը, որին բնորոշ էին կուբիզմը, ֆուտուրիզմը, սյուրռեալիզմը, սիմվոլիզմը և այլ ուղղություններ: Գեղանկարչության մեջ այդ ուղղության նշանավոր ներկայացուցիչներն են Պ.Պիկասոն, Ու. Բոչչոն, Ս. Դալին և ուրիշներ:

Երաժշտության մեջ սիմվոլիզմի ներկայացուցիչն էր Ալեքսանդր **Սկրյաբինը**: Տաղանդավոր երգահաններ Սերգեյ **Պրոկոֆևի**, Մորիս **Ռավելի** ստեղծագործությունները խորհրդանշեցին նոր դարաշրջանի ծնունդը այդ բնագավառում:

Այս շրջանի երաժշտական արվեստի հատկանշական գծերից էր նրա մասսայականացումը: Ռադիոյի և ձայնասկավառակների շնորհիվ օպերային և սիմֆոնիկ ձայնագրությունները, այդ թվում այնպիսի հանրահայտ օպերային երգիչների, ինչպիսիք են Էնրիկո **Կարուզոն** և Ֆյոդոր **Շալյապինը**, հասու դարձան տասնյակ հազարավոր մարդկանց: Լայն տարածում գտավ էստրադային և պարային երաժշտությունը:

ԱՄՆ-ում սկիզբ առավ և աշխարհով մեկ տարածվեց **ջազը**, որի

հիմքում ընկած էր նեգրական ժողովրդական երաժշտությունը: Ստեղծվեց մյուզիքլի ժանրը՝ որպես ներկայացման հատուկ ձև, որը զուգակցում է պարը, երգը և ասմունքը:

XIX դարի վերջին դրվեց **կինեմատոգրաֆիայի** սկիզբը: Դեռևս համր կինոն սկզբից ևեթ մեծ մասսայականություն վայելեց: Համր կինոյի հայտնի դերասաններ **Չարլի Չապլինը, Մաքս Լինդերը, Մերի Պիքֆորդը** և ուրիշներ համաշխարհային հռչակ ձեռք բերեցին:

Ֆյոդր Շալյապին (1873–1938 թթ.)

Կինոարտադրությունը առանձնակի թափ ստացավ ԱՄՆ-ում: 1920–1930-ական թվականները պատմության մեջ մտան որպես **Հոլիվուդի «ոսկե դար»:** Հոլիվուդը Լոս Անջելեսի արվարձաններից է, որը որպես կինոքաղաք ստեղծվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին: Իր մեծ ֆինանսական և տեխնիկական հնարավորություններով Հոլիվուդը շուտով դարձավ համաշխարհային կինոարտադրության կենտրոնը: Տարբեր երկրներից այստեղ էին գալիս ռեժիսորներ և դերասաններ՝ աշխատելու կինոստուդիաների հետ:

Չարլի Չապլին (1889–1977 թթ.)

1920–30-ական թթ. ստեղծված արվեստի ու գրականության ստեղծագործությունները գեղագիտական արժեքով և նորարարական մոտեցումներով իրենց արժանի տեղը գտան մարդկության մշակույթի գանձարանում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. XX դարի 20–30-ական թթ. ինչ գործոններ իրենց ազդեցությունը թողեցին գիտության, գրականության և արվեստի վրա:
2. Ներկայացրեք գիտության զարգացման ընթացքը XX դարի 20–30-ական թթ.: Ձեր կարծիքով գիտական ո՞ր հայտնագործությունները փոխեցին մարդկանց պատկերացումները և աշխարհընկալումները:
3. Որո՞նք են XX դարի 20–30-ական թթ. գրականության և արվեստի տիրապետող ուղղությունները: Այդ ուղղություններից ո՞րն է ձեզ համար նախընտրելի և ինչո՞ւ: Այդ շրջանի հեղինակներից ո՞ւմ ստեղծագործությունն է ձեզ ավելի սրտամոտ ու հարազատ: Ի՞նչ գիտեք նրա մասին:
4. Լրացրեք «1920–1930-ական թթ. գրականությունը և արվեստը» աղյուսակը:

Բնագավառները	Ներկայացուցիչները	Ուղղությունները
Գրականություն		
Գեղանկարչություն		
Երաժշտություն		
Կինոարվեստ		

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ, ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Էռնստ Հեմինգուեյի «Ծերունին և ծովը» ստեղծագործության մասին

«Ծերունին և ծովը» ստեղծագործության համար 1954թ. Էռնստ Հեմինգուեյն արժանացել է Նոբելյան մրցանակի: Ստեղծագործությունն իսկական հեղաշրջում մտցրեց համաշխարհային գրականության մեջ: Առաջին հայացքից այն ողողակի մի պատմություն է ծեր ձկնորսի մասին, բայց հեղինակի գրչի տակ մի իսկական գլուխգործոցի է վերածվում: Ստեղծագործության գլխավոր հերոսը ձկնորս Սանտյագոն է՝ խեղճ ու միայնակ մի ծերունի, ում ճակատագիրն անմիջականորեն կապված է ծովի հետ, որն էլ ապահովում է նրա համեստ գոյությունը: Բայց ծովը ոչինչ հենց այնպես չի տալիս, գոյատևման համար պետք է երկար ու համառ աշխատանք, որի մեջ էլ տարեցտարի անցնում է ծերունու կյանքը:

Շատ փորձությունների միջով է անցնում Սանտյագոն, բայց նրա սիրտը միշտ բաց է մնում ծովի բնակիչների համար՝ կենդանի էակների, որոնք, ինչպես և ինքը, հսկայական աշխարհի մի մասնիկն են կազմում:

Ձկնորսության ժամանակ ծերունին հաճախ է հիշում իր պատանի ընկեր Մանոլինիոյին, ում նա սովորեցրել է ձկնորսական գործի հմտությունները, և ում հետ ծերունին բավական ընդհանրություններ ունի: Նա ուզում էր, որ Մանոլինիոն միշտ իր հետ լիներ: Տղայի ներկայությունը ինչ-որ չափով լցնում էր նրա մենությունը:

Վիպակի հերոսը, որ մեծ կենսափորձ ունեցող և կյանքի դժվարությունները հաղթահարող ընդհանրացված կերպար է, ինչ-որ չափով հիշեցնում է նաև հեղինակին՝ Հեմինգուեյին: Հերոսի կամքի ուժը, ոգու արիությունը, դժվարություններից չընկճվելը ուսանելի օրինակ են բոլորիս համար:

Փոխադարձ հարգանք

Ալբերտ Այնշտայնը սիրում էր Չարլի Չապլինի ֆիլմերը և մեծ պատկառանքով էր արտահայտվում նրա ստեղծած հերոսների մասին: Մի անգամ Չարլի Չապլինին հասցեագրած նամակում նա գրեց. «Ձեր «Ոսկ-

յա տենդ» ֆիլմը ամբողջ աշխարհին հասկանալի է. Դուք անպայման կդառնաք մեծ մարդ»: Այնշտայն:

Չարլի Չապլինը այսպես պատասխանեց. «Ես հիանում եմ Ձեզանով ավելի շատ: Ձեր հարաբերականության տեսությունը ոչ ոք աշխարհում չի հասկանում, բայց, այնուամենայնիվ, Դուք դարձել եք մեծ մարդ»: Չապլին:

Տեղին խնդրանք

Եվրոպայում կատարած հյուրախաղերից մեկի ժամանակ Շայլապինի մոտ՝ հյուրանոց է գալիս հանրահայտ երաժշտական մի քննադատ: Նրան դիմավորում է Շայլապինի բարեկամ Պյուտրը.

– Ֆեոդոր Իվանովիչը հիմա զբաղված է, բայց ես Ձեր բոլոր հարցերին կարող եմ պատասխանել:

– Առաջիկայում Շայլապինը ինչ ծրագրեր ունի:

– Մենք մեկնելու ենք Միլան, որտեղ «Լա Սկալայում» պետք է երգենք Մեֆիստոֆել, որից հետո Լոնդոնում համերգ պետք է տանք ի պատիվ անգլիական թագուհու, հետո...

– Ամեն ինչ գերազանց է Պյուտր,– թնդում է Շայլապինի ձայնը հարևան սենյակից,– միայն չմոռանաս ինձ էլ քեզ հետ տանել:

Ոսկի կոկորդը

Շայլապինը ժամանելով ԱՄՆ՝ հյուրախաղերի, Նյու Յորքի մաքսատանը պետք է ստուգում անցներ:

Հերթում երգչին ճանաչում են:

– Հռչակավոր Շայլապինը,– բղավում է ինչ-որ մեկը,– նա ոսկի կոկորդ ունի:

Այս լսելով՝ մաքսատան պաշտոնյան պահանջում է անմիջապես ռենտգենով ստուգել «ոսկի կոկորդը»:

§10. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի փլուզումը

Հիտլերի հայտարարությունը Գերմանիայի՝ Ազգերի լիգայից դուրս գալու մասին

Գերմանիան երբեք չհաշտվեց Վերսալյան հաշտության պայմանագրով իրեն պարտադրված սահմանափակումների հետ և բոլոր միջոցներով ձգտում էր ազատվել դրա կապանքներից: Նա 1932թ. միակողմանիորեն դադարեցրեց ռազմատուգանքների վճարումը և որպեսզի ստանար գործողությունների ազատություն ու որևէ կերպ կաշկանդված չլիներ Վերսալյան պայմանագրով, 1933թ. դուրս եկավ Ազգերի լիգայի կազմից և հրաժարվեց Վերսալյան պայմանագրից: Հիտլերը դիմեց ավելի վճռական քայլի: 1936թ. նա իր զորքերը մտցրեց Հռենոսի ապառազմականացված գոտի: Նույն կերպ էր գործում Ճապոնիան Հեռավոր Արևելքում: Ճապոնիան, հաշվի չնստելով վաշինգտոնյան պայմանագրերով մտցված սահմանափակումների հետ, զարկ տվեց իր ռազմածովային նավատորմի զարգացմանը: Միաժամանակ նա նոր քայլերի դիմեց իր ազդեցությունը և դիրքերը Չինաստանում ամրապնդելու ուղղությամբ:

Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգն ի վերջո փլուզվեց:

Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան ձևավորեցին ռազմական դաշինք, որի նպատակը աշխարհի նոր վերաբաժանումն էր և համաշխարհային տիրապետության հասնելը:

Քաղաքացիական պատերազմի մի խումբ մասնակիցներ, Իսպանիա

Այդ նույն ժամանակահատվածում ձևավորվեց նաև մյուս, հակառակ խմբավորումը, որի կորիզը կազմում էին Անգլիան և Ֆրանսիան: Նրանց հետ դաշնակցում էին և սերտ ռազմաքաղաքական համագործակցության մեջ էին Եվրոպայի մի շարք երկրներ՝ Բելգիան, Հոլանդիան, Լեհաստանը, Չեխոսլովակիան, Հարավսլավիան, Հունաստանը:

Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան իրենց քաղաքական նպատակների կենսագործման լավագույն մի-

ջոցը համարում էին ագրեսիան: Գերմանիան, Իտալիայի հետ միասին, 1936–1939թթ. իրականացրեց ռազմական ինտերվենցիա Իսպանիայի Հանրապետության դեմ: Նրանց օգնությամբ Իսպանիայում հաստատվեց գեներալ Ֆրանկոյի ֆաշիստական դիկտատուրան: 1935–1939թթ. իտալական ֆաշիստները գրավեցին Եթովպիան և Ալբանիան: Հեռավոր Արևելքում 1937թ. Չինաստանի դեմ իր ագրեսիան վերսկսեց Ճապոնիան: 1938թ. հուլիսի վերջերին ճապոնական զորքերը ներխուժեցին Խորհրդային Միության տարածքը՝ Խասան լճի շրջանում: Խորհրդային բանակը ծանր հարվածներ հասցրեց ճապոնական զավթիչներին և օգոստոսի կեսերին նրանց դուրս շպրտեց երկրից: 1939թ. մայիսին Ճապոնիան սանձազերծեց ագրեսիվ գործողություններ Մոնղոլական Ժողովրդական Հանրապետության դեմ: Խորհրդային և մոնղոլական զորքերը ջախջախիչ հակահարված տվեցին ճապոնական ռազմամոլներին:

Խաղաղեցման քաղաքականության ձախողումը. «Մյունխենյան գործարքը»

Անգլիան և Ֆրանսիան ագրեսորների նկատմամբ որդեգրել էին թողտվության, զիջումների և չմիջամտելու քաղաքականություն, որն ստացավ «խաղաղեցնելու քաղաքականություն» ծաղրական անվանումը: Նրանք ուրիշ պետությունների և ազգերի կենսական շահերի հաշվին Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի կատարած քաղաքական, ռազմական և տարածքային զիջումները փորձում էին «արդարացնել» խաղաղությունը պահպանելու մտահոգությամբ:

Մյունխենյան գործարքը կնքած գործիչները, 1938 թ.

Այդ քաղաքականության բարձրակետը հանդիսացավ Մյունխենյան գործարքը: Չեխոսլովակիայի Սուդեթական մարզի բնակչության կեսից ավելին գերմանացիներ էին: Օգտագործելով այդ հանգամանքը, Հիտլերը պահանջեց Սուդեթական մարզը հանձնել Գերմանիային: Եվրոպայում առաջացավ նոր քաղաքական ճգնաժամ: 1938թ. սեպտեմբերի վերջերին Մյունխենում կայացավ Անգլիայի վարչապետ Չեմբեռլենի, Ֆրանսիայի վարչապետ Դալադիեի, Իտալիայի առաջնորդ Մուսոլինիի և Գերմանիայի կանցլեր Հիտլերի հանդիպումը:

Չեմբեռլենը Լոնդոնի օդանավակայանում՝ Մյունխենից վերադառնալուց հետո

Սեպտեմբերի 30-ին նրանք ստորագրեցին համաձայնագիր Սուդեթական մարզն ամենակարճ ժամկետում Գերմանիային հանձնելու վերաբերյալ: Նույն օրը Չեխոսլովակիայի կառավարությունը հայտարարեց, որ «ինքը ենթարկվում է Մյունխենում առանց մեզ և ընդդեմ մեզ ընդունված որոշումներին»: Սակայն չեխոսլովակյան դրաման դրանով չավարտվեց: 1939թ. Գերմանիան գրավեց նաև Չեխոսլովակիայի մնացած տարածքները, և այդ երկիրն անհետացավ Եվրոպայի քաղաքական քարտեզից:

1939թ. խորհրդա-գերմանական համաձայնագիրը

1930-ական թվականների վերջերին տեղի ունեցավ քաղաքական ուժերի նոր վերադասավորում Եվրոպայում: Գերմանիան որոշեց հաջորդ հարվածը հասցնել ոչ թե Խորհրդային Միությանը, այլ Անգլիային և Ֆրանսիային: Հիտլերյան ղեկավարությունը գտնում էր, որ դրա համար պետք է հարաբերությունները բարելավել ԽՍՀՄ-ի հետ՝ Գերմանիայի թիկունքն ամրապնդելու և երկու ճակատներում պատերազմելուց խուսափելու համար: Գերմանիան պաշտոնապես դիմեց խորհրդային կառավարությանը՝ երկու երկրների միջև չհարձակման համաձայնագիր կնքելու առաջարկությամբ: Խորհրդային ղեկավարությունը հաշվի էր առնում, որ ԽՍՀՄ-ը գտնվում է մեկուսացման մեջ: Եվ այդ մեկուսացումից դուրս գալու, ինչպես նաև գերմանական հզոր ռազմական մեքենան Խորհրդային Միության դեմ ուղղելու՝ արեմտյան տերությունների ծրագրերը ձախողելու նպատակով դրականորեն արձագանքեց գերմանական առաջարկությանը:

1939թ. օգոստոսին Մոսկվա ժամանեց Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարար Ի. Ռիբենտրոպը, որը հանդիպումներ ունեցավ Ի. Ստալինի և արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Վ. Մոլոտովի հետ: 1939թ. օգոստոսի 23-ին երկու երկրների արտաքին գործերի նախարարներն ստորագրեցին չհարձակման պայմանագիր՝ տասը տարի ժամանակով:

Խորհրդա-գերմանական փոխադարձ չհարձակման պայմանագրի ստորագրումը, 1939 թ.

Պայմանագիրը, ինչպես հետագայում հայտնի դարձավ, ուներ նաև գաղտնի արձանագրություն՝ Արևելյան Եվրոպան ազդեցության գոտիների բաժանելու վերաբերյալ: Ըստ այդմ, խորհրդային ազդեցության գոտու մեջ էին մտնում Արևելյան Լեհաստանը՝ Արևմտյան Ուկրաինան և Արևմտյան Բելոռուսիան, մերձբալթյան երկրները՝ Լատվիան, Լիտվան և Էստոնիան, և Արևելյան Եվրոպայի այլ մասեր՝ Բեսարաբիան և Հյուսիսային Բուկովինան:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ 1930-ական թվականներին հնարավոր դարձավ Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի փլուզումը: Բերե՛ք փաստեր ձեր տեսակետի օգտին:
2. Որո՞նք են Երկրորդ աշխարհամարտի նախօրեին ձևավորված երկու հակադիր խմբավորումները: Ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում դրանք:
3. Ինչո՞ւ Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան ագրեսիվ գործողություններ ձեռնարկեցին 1930-ական թվականներին: Ինչո՞ւ ագրեսորների դեմ ուղղված՝ Արևմուտքի պետությունների քաղաքականությունը չհանգեցրեց պատերազմի կանխմանը: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
4. Ի՞նչ հետևանք ունեցավ ագրեսորներին «խաղաղեցնելու» քաղաքականությունը: Գնահատե՛ք «Մյունխենյան գործարքը»:
5. Ի՞նչ եք կարծում, ինչո՞ւ կնքվեց խորհրդա-գերմանական չհարձակման պայմանագիրը: Արդյո՞ք դա անխուսափելի էր ԽՍՀՄ-ի համար: Ձեր կարծիքով ի՞նչ ազդեցություն ունեցավ այդ պայմանագիրը միջազգային իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա:
6. Լրացրե՛ք «Բեռլին-Հռոմ-Տոկիո առանցքի» երկրների ագրեսիան 1930-ական թթ.» աղյուսակը:

Գերմանիա		Իտալիա		Ճապոնիա	
Տարեթիվը	Իրադարձությունը	Տարեթիվը	Իրադարձությունը	Տարեթիվը	Իրադարձությունը

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ, ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Հատված 1927թ. Ճապոնիայի կառավարության ընդունած՝ գեներալ Տանակայի (վարչապետ) «Չինաստանում վարելիք գործողությունների ծրագրից»

«Չինաստանը նվաճելու համար մենք պետք է սկզբում նվաճենք Մանջուրիան և Մոնղոլիան...: Եթե մենք կարողանանք Չինաստանը նվաճել, ասիական փոքր երկրները, Հնդկաստանը, ինչպես նաև հարավային ծովերի երկրները մեզանից կվախենան և կկապիտուլացվեն (անձնատվության կենթարկվեն) մեր առջև: Այդ ժամանակ աշխարհը կհասկանա, որ Արևելյան Ասիան մերն է, և չի համարձակվի վիճարկել մեր իրավունքները»:

§11. ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԸ. ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՓՈՒԼԸ

Աշխարհամարտի պատճառները, հակամարտող դաշինքները

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն արդյունք էր արևմտյան պետությունների միջև քաղաքական, տնտեսական խոր ու անհաշտ հակասությունների: Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան, համարելով, որ ուժերի հարաբերակցությունը փոխվել է հօգուտ իրենց, պայքար ծավալեցին աշխարհում Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքական տիրապետող դիրքերը վերացնելու և աշխարհի նոր վերաբաժանման նպատակով:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի հիմնական նպատակն էր պահպանել իրենց՝ տիրապետող քաղաքական և տնտեսական դիրքերը, ձախողել «Բեռլին–Հռոմ–Տոկիո առանցքի»՝ համաշխարհային տիրապետության հասնելու ծրագրերը:

Պատերազմի առաջացման մեջ իրենց դերակատարումն ունեցան նաև Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի փլուզումը և Գերմանիայի, Իտալիայի, ինչպես նաև Ճապոնիայի կողմից հարցերը պատերազմի միջոցով լուծելու քաղաքականության որդեգրումը: Պատերազմն սկսվում էր նրանց համար միանգամայն բարենպաստ պայմաններում: ԱՄՆ–ը վարում էր մեկուսացման քաղաքականություն և չեզոք դիրք էր գրավում: ԽՍՀՄ–ը, Գերմանիայի հետ ստորագրելով չհարձակման պայմանագիր, այդ պահին սպառնալիք չէր ներկայացնում Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների համար: Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան իրենց տնտեսական զարգացման և ռազմական ներուժի առումով արդեն զիջում էին առանցքի երկրներին՝ Գերմանիային, Իտալիային և Ճապոնիային:

Պատերազմի նախօրյակին ձևավորվեցին երկու հակադիր խմբավորումներ՝ իրենց համակիր պետություններով հանդերձ՝ «Բեռլին–Հռոմ–Տոկիո» առանցքը, որի, եթե ոչ դաշնակիցներ, համակիրներն էին Իսպանիան, Բուլղարիան, Հունգարիան, Ռումինիան, Ֆինլանդիան և Դանիան, և առանցքի հակադիր խմբավորումը, որը գլխավորում էին Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան, որոնց հետ էին Բելգիան, Հոլանդիան, Հարավսլավիան, Հունաստանը և Լեհաստանը:

Պատերազմի առաջին շրջափուլը և դրա արդյունքները

Ֆաշիստական Գերմանիայի առաջին զոհը եղավ Լեհաստանը: 1939թ. սեպտեմբերի 1-ի առավոտյան գերմանական զորքերը ներխուժեցին Լեհաստան: Այդ տարեթիվը պաշտոնապես ընդունված է որպես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբ:

1939թ. սեպտեմբերի 3-ին Անգլիան և Ֆրանսիան պատերազմ հայտարարեցին Գերմանիային: Նրան պատերազմ հայտարարեցին նաև Մեծ

Ֆաշիստական զորքերը Լեհաստանում, 1939 թ.

Բրիտանիայի դոմինիոններ Ավստրալիան, Նոր Զելանդիան, Կանադան և Հարավաֆրիկյան Միությունը: Թվում էր, թե հասել է ագրեսորին վճռական հակահարված հասցնելու պահը: Սակայն Անգլիայի և Ֆրանսիայի սպառնալիքները խոսքից այն կողմ չանցան: Սեպտեմբերի կեսերին Գերմանիան արդեն գրավել էր Լեհաստանի տարածքի համարյա կեսը: Հենց այդ պահին խաղի մեջ մտավ Խորհրդային Միությունը: 1939թ. սեպտեմբերի 17-ին խորհրդային զորքերը մտան Լեհաստան: 12 օր տևած պատերազմական գործողությունների ընթացքում նրանք գրավեցին Արևմտյան Ուկրաինան և Արևմտյան Բելոռուսիան, որոնք Լեհաստանին էին անցել 1920թ.: Խորհրդային Միությունը, ելնելով 1939թ. գերմանա-խորհրդային պայմանագրի գաղտնի համաձայնագրի պայմաններից, գրավեց նաև Բեսարաբիան և Հյուսիսային Բուկովինան, որոնք պատկանում էին Ռումինիային, իսկ 1940թ. օգոստոսին ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտան Լատվիան, Լիտվան, Էստոնիան և Մոլդովան:

Թեև Անգլիան ու Ֆրանսիան գտնվում էին Գերմանիայի հետ պատերազմական վիճակում, սակայն որևէ ռազմական գործողություն չէին մղում նրա դեմ: Խրամատավորված զորքերը «ձանձրանում էին» անգործությունից: Այս յուրահատուկ իրավիճակի պատճառով այդ պատերազմը կոչվեց «տարօրինակ պատերազմ»:

1940թ. ապրիլին գերմանացիները գրավեցին Դանիան և Նորվեգիան, որի հետևանքով սրվեց քաղաքական իրադրությունն Անգլիայում: Ընդդիմության ճնշման տակ Անգլիայի վարչապետ Նևիլ Չեմբեռլենը 1940թ. մայիսի 8-ին հրաժարական տվեց: Մայիսի 10-ին **Ուինսթոն Չերչիլը,** որ գերմանաֆաշիստական ագրեսորներին վճռական հարված տալու կողմնակիցներից էր, կազմեց կոալիցիոն կառավարություն:

1940թ. մայիսին Արևմտյան ռազմաճակատում կենտրոնացնելով իր գլխավոր ռազմական ուժերը (136 դիվիզիա՝ 3, 3 մլն զինվոր, 2600 տանկ, 3600 ինքնաթիռ և ռազմական այլ տեխնիկա)՝ Գերմանիան ձեռնամուխ եղավ այսպես կոչված՝ «Դեղին պլանի» իրագործմանը: Գերմանական զորքերը Բելգիայի, Հոլանդիայի, Լյուքսեմբուրգի վրայով ներխուժեցին Ֆրանսիա և հարձակում սկսեցին Փարիզի ուղղությամբ: Ֆրանսիական բանակն ի վիճակի չեղավ որևէ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ, և հունիսի 14-ին Փարիզն անձնատուր եղավ: Ֆրանսիայի նոր կառավարության ղեկավար մարշալ Պետենը հաշտության խնդրանքով դիմեց Գերմանիային: Ֆրանսիայի անձնատուր լինելու ակտը ստորագրվեց 1940թ. հունիսի 22-ին: Ֆրանսիան բաժանվեց երկու գոտիների՝ Հյուսիսային և Հարավային:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՓՈՒԼԸ (1.09.1939-22.VI.1941 ԹԹ.)

Հյուսիսային գոտին օկուպացրեց Գերմանիան, իսկ Հարավային Ֆրանսիայում ստեղծվեց մի կառավարություն, որը ենթարկվում էր «նախագահ» Պետենին: Պետենը համագործակցում էր գերմանացիների հետ, ուստի դասվեց ազգային դավաճանների շարքին:

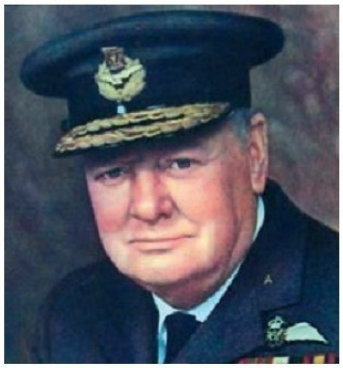

Ուինսթոն Չերչիլ (1874–1965 թթ.)

Սակայն ֆրանսիական մի խումբ հայրենասերներ, գեներալ Շարլ դը Գոլի գլխավորությամբ, չընդունեցին անձնատուր լինելու ակտը: Գեներալ դը Գոլը կոչ արեց բոլոր հայրենասեր ֆրանսիացիներին՝ շարունակել պայքարը հիտլերյան զավթիչների դեմ և միավորվել «Ազատ Ֆրանսիա» շարժման մեջ: 1942թ. «Ազատ Ֆրանսիան» վերանվանվեց «Մարտնչող Ֆրանսիա»:

Ֆրանսիայի անձնատուր լինելուց հետո Հիտլերը կարծում էր, որ Անգլիան Գերմանիային կդիմի հաշտության խնդրանքով: Սակայն Ուինսթոն Չերչիլը ոչ միայն չէր դիմում նման խնդրանքով, այլև արագորեն ամրացնում էր իր երկրի պաշտպանունակությունը: Գերմանացիներին չհաջողվեց կոտրել անգլիացիների կամքը:

Գերմանական զորքերը 1940թ. հոկտեմբերին մտան Ռումինիա, որը շուտով միացավ ֆաշիստական խմբավորմանը: Դրանից առաջ ֆաշիստական խմբավորմանն էր միացել Հունգարիան: 1941թ. մարտին նրան միացավ նաև Բուլղարիան: Գերմանական զորքերն ապրիլին մտան Հարավսլավիա և Հունաստան: 1941թ. առաջին կեսին համարյա ամբողջ ցամաքային Եվրոպան նվաճված կամ կախման մեջ էր ֆաշիստական խմբավորումից:

1940–1941թթ. պատերազմական գործողությունները երկու հակադիր խմբավորումների միջև ծավալվեցին նաև Աֆրիկայի հյուսիսային և արևելյան շրջաններում:

Այդպիսով պատերազմն աստիճանաբար ընդունեց համաշխարհային բնույթ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ և ինչպե՞ս է սկսվել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Որո՞նք են այդ պատերազմի հիմնական պատճառները: Ինչի՞ մասին է վկայում պատերազմի նախօրյակին երկու հակադիր խմբավորումների ձևավորումը: Ինչ եք կարծում, կարելի՞ է դրանք անվանել պատերազմի և խաղաղության ուժեր: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
2. Ձեր կարծիքով ֆաշիզմին բնորոշ ո՞ր գծերի մասին է վկայում §11-ում զետեղված Հիտլերի հայտարարությունը Օբերզալցբուրգում: Ինչ նպատակով է Հիտլերը հիշում հայերի կոտորածների մասին: Փորձե՛ք գնահատել նրա հայտարարությունը: Ինչ եզրակացությունների կարելի է հանգել:

3. Ինչպիսի՞ն էր ուժերի հարաբերակցությունը Արևմտյան ճակատում: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ ֆաշիստական Գերմանիային հաջողվեց հեշտ հաղթանակի հասնել Արևմտյան Եվրոպայի երկրների նկատմամբ: Հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը:
4. Ի՞նչ տարածքներ միացվեցին ԽՍՀՄ-ին 1939-1940 թթ.: Ձեր կարծիքով ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդում Խորհրդային Միության սահմանների ընդարձակումը: Փորձե՛ք գնահատել նոր տարածքների ձեռքբերմանն ուղղված ԽՍՀՄ-ի քայլերը: Հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը:
5. Լրացրե՛ք «Երկրորդ աշխարհամարտի առաջին շրջափուլը» աղյուսակը:

Տարեթվերը	Ռազմական գործողությունները	Արդյունքները

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ, ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Օբերզալցբուրգում Հիտլերի 1939 թ. օգոստոսի 22-ի ելույթից

«... Եվ այսպես, առայժմ միայն Արևելքում եմ ես տեղադրել մահվան ջոկատները՝ հրամայելով դաժանորեն ու առանց խղճահարության սպանել լեհական ծագում ունեցող ու լեհերեն խոսող տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին: Միայն այսպես մենք կկարողանանք ձեռք բերել մեզ անհրաժեշտ հողային կենսական տարածք: Ի վերջո՝ ո՞վ է այսօր հիշում հայերի կոտորածների մասին: Լեհաստանը պետք է ամայանա և ապա բնակեցվի գերմանացիներով... Ռուսաստանի ճակատագիրը պետք է լինի ճիշտ այնպիսին, ինչ ես հիմա իրագործում եմ Լեհաստանի նկատմամբ: Ստալինի մահից հետո, իսկ նա շատ հիվանդ մարդ է, մենք կխորտակենք Խորհրդային Միությունը: Այդ ժամանակ աշխարհի վրա կբացվի Գերմանիայի իշխանության արշալույսը... ...Լեհաստանի վրա հարձակումն ու նրա ավերումը սկսվելու են շաբաթ առավոտյան: Լեհական համազգեստ հագած մի քանի վաշտ կոտորակեմ Վերին Սիլեզիա կամ պրոտեկտորատ՝ հարձակման համար: Բոլորովին կարևոր չէ, թե աշխարհը կհավատա ինձ: Մարդիկ միայն հաջողությանն են հավատում»:

Զրույց ինքն իր հետ

Դժվարին պահերին Հիտլերը երբեմն զրուցում էր պատից կախված իր նկարի հետ:

– Դե, ինչ կասես, Ադոլֆ, այս պատերազմը ինչո՞վ կվերջանա:

– Կվերջանա նրանով, որ մենք մեր տեղերը կփոխենք,– պատասխանեց նկարը:

– Ինչպե՞ս թե մեր տեղերը կփոխենք:

– Շատ պարզ, ինձ կհանեն, իսկ քեզ՝ կկախեն:

§ 12. ԽՍՀՄ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՎԱՐՏԸ

Պատերազմի սկիզբը և ընթացքը

Դեռևս 1940թ. վերջերին Հիտլերը հաստատել էր ԽՍՀՄ-ի վրա հարձակվելու իր պլանը՝ «Բարբարոսա» ծածկանվան տակ: Նախատեսվում էր կայծակնային հարձակմամբ գրավել ԽՍՀՄ-ը և 1941թ. աշնանն ավարտել պատերազմը:

1941թ. հունիսի 22-ին, վաղ առավոտյան Գերմանիան հարձակվեց Խորհրդային Միության վրա: Գերմանիային միացան նրա դաշնակիցներ Իտալիան, Հունգարիան, Ռումինիան, Ֆինլանդիան: Պատերազմական գործողությունները ծավալվեցին Բալթիկ ծովից մինչև Սև ծով ընկած հսկայական տարածքի վրա:

Տեսարան Ստալինգրադի ճակատամարտի հաղթական ավարտից

Պատերազմի հենց սկզբից ԽՍՀՄ-ը հայտնվեց ծանր վիճակում: Գերմանացիները շատ արագ գրավեցին Ուկրաինան, Բելոռուսիան, Լատվիան, Լիտվան, Էստոնիան, շրջափակեցին Լենինգրադը և մոտեցան Մոսկվայի մատույցներին: Ամբողջ ժողովուրդը ոտքի կանգնեց հայրենիքի պաշտպանության համար: Ուստի պատերազմը կոչվեց Հայրենական մեծ պատերազմ: Խորհրդային բանակը 1941թ. դեկտեմբերին Մոսկվայի մոտ անցավ հակահարձակման և պարտության մատնեց գերմանական զորքերին: Դա նրանց առաջին պարտությունն էր Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում և «կայծակնային պատերազմի» ձախողումը: Գերմանացիները ծանր պարտություն կրեցին նաև 1942-1943թթ.: Խորհրդային բանակը 1942 թ. նոյեմբերի 19-ին հակահարձակման անցավ Ստալինգրադի մոտ, ապա Կուրսկի ճակատամարտում շրջապատեց և ջախջախեց գերմանական զորքերին: Ստալինգրադի հաղթանակով **բեկում մտցվեց** Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում: Դրանից հետո խորհրդային բանակը նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցրեց:

Շնորհիվ այդ հաղթանակների՝ ձախողվեցին նաև Ստալինգրադի անկման դեպքում Հայաստան և Անդրկովկաս ներխուժելու՝ Թուրքիայի ծրագրերը:

Հակահիտլերյան միությունը

1941թ. դեկտեմբերի 7-ի առավոտյան ճապոնական ռազմանավերը և ավիացիան հանկարծակի հարձակվեցին Հավայան կղզիներում գտնվող

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՓՈՒԼԸ
ԽՍՀՄ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ
ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՓՈՒԼԸ
22.06.1941–19.11.1942ԹԹ.
Գերմանիան և նրա դաշնակիցները
Ֆաշիստական Գերմանիայի՝ մինչև 1941թ. հունիսի 22-ը գրված տարածքները
Խորհրդային բանակի պաշտպանողական մարտերը
Խորհրդային բանակի պաշտպանած սահմանները
Ֆաշիստական զորքերի առաջխաղացման գիծը 1941 թ. դեկտեմբերին
Գերմանաֆաշիստական զորքերի ջախջախումը Մոսկվայի մոտ
Խորհրդային զորքերի պաշտպանական գիծը 1942 թ. ապրիլին
Ֆաշիստական զորքերի հարձակումների գլխավոր ուղղությունները 1942 թ.
Խորհրդային պարտիզանների պայքարի հիմնական շրջանները
Խորհրդային նավատորմի գործողությունները
40
60
60
ՇՎԵԴԻԱ
ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ
ՆՈՐՎԵԳԻԱ
ՍՊԻՏԱԿ
ԾՈՎ.
Արխանգելսկ
ՀԵԼՍԻՆԿԻ
ԾՈՎ.
ԲԱԼԹԻԿ
ՏԱԼԻՆ
Տիխվին
Նովգորոդ
Վոլոգդա
Յարոսլավլ
ՌԻԳԱ
Պսկով
Յոշկար-Օլա
Իվանովո
Գորկի
Ուֆա
ՎԻԼՆՅՈՒՍ
Վյազմա
ՄՈՍԿՎԱ
ԴԵՐՄԱՆԻԱ
Տուլա
Ռյազան
ՄԻՆՍԿ
Բրյանսկ
Օրել
Պենզա
Տամբով
Կույբիշև
Օրենբուրգ
ԼԵՀԱՍՏԱՆ
ՎԱՐՇԱՎԱ
Սարատով
Չեռնիգով
Կուրսկ
Վորոնեժ
Ռովնո
Խարկով
Լվով
Ստալինգրադ
Չեռնովցի
Դնեպր
Ռոստով
Գուրև
ՌՈՒՄԻՆԻԱ
Նիկոլաև
Ռոստով
Աստրախան
ԿԱՍՊԻՑ ԾՈՎ.
ԲՈՒԼԳԱՐԻԱ
Կերչ
Սևաստոպոլ
ՍՈՖԻԱ
Տուապսե
Օրջոնիկիձե
ԲՈՒԼԳԱՐԻԱ
ՍԵՎ ԾՈՎ

ամերիկյան «Պիրլ Հարբոր» ռազմածովային հենակայանի վրա: Հաջորդ օրը ԱՄՆ-ը պատերազմ հայտարարեց Ճապոնիային: Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների դեմ պատերազմի մեջ ներգրավված պետությունները միավորվեցին հակահիտլերյան կոալիցիայի մեջ: Այդ կոալիցիան ձևավորվեց 1941թ. վերջերից մինչև 1942թ. կեսերն ընկած ժամանակաշրջանում: Նրա առաջատար ուժերն էին ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը և Անգլիան: Ռուզվելտը և Չերչիլը 1941թ. օգոստոսի 14-ին հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, որն ավելի շատ հայտնի է «Ատլանտյան խարտիա» անվանումով: Այդ հայտարարությամբ նրանք հավաստում էին իրենց վճռականությունը՝ անհրաժեշտ զենքով և զինամթերքով օգնել Խորհրդային Միությանը: Խորհրդային Միությունը 1941թ. սեպտեմբերի 24-ին միացավ Ատլանտյան խարտիային:

Կարևոր քաղաքական իրադարձություն էր 1942թ. հունվարի 1-ին Վաշինգտոնում հակահիտլերյան կոալիցիայի անդամ 26 պետությունների, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ի, ԽՍՀՄ-ի և Անգլիայի կողմից Միացյալ ազգերի հռչակագրի ստորագրումը: Նրանք ստանձնեցին ագրեսորների դեմ համագործակցելու և նրանց հետ անջատ-անջատ հաշտություն չկնքելու պարտավորություններ: 1942թ. մայիսի 26-ին Խորհրդային Միության և Անգլիայի միջև Լոնդոնում համագործակցության և փոխադարձ օգնության պայմանագիր ստորագրվեց՝ քսան տարի ժամանակով: Իսկ Վաշինգտոնում 1942թ. հունիսի 11-ին ստորագրվեց խորհրդա-ամերիկյան համաձայնագիր: Կողմերը պարտավորություն էին ստանձնում աջակցել միմյանց պաշտպանունակության ամրապնդմանը:

1943թ. պատերազմի այլ թատերաբեմերում հաջողության հասան հակաֆաշիստական կոալիցիայի մյուս երկրները: Անգլո-ամերիկյան զորքերը մտան Իտալիա, սակայն նրանք չէին շտապում Ֆրանսիա դուրս գալ և բացել երկրորդ ճակատը:

Թեհրանի խորհրդաժողովը. ձախից աջ՝ Ու. Չերչիլ, Ֆ. Ռուզվելտ, Ի. Սպալին

1943թ. նոյեմբերի 28-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը Թեհրանում հրավիրված խորհրդաժողովում քննարկման կենտրոնական հարցը դարձավ Եվրոպայում Գերմանիայի դեմ երկրորդ ճակատի բացման խնդիրը: Խորհրդաժողովում որոշվեց, որ ԱՄՆ-ը և Անգլիան երկրորդ ճակատ կբացեն Ֆրանսիա ներխուժելով, և դա կարվի 1944թ. մայիսից ոչ ուշ:

Պատերազմի հետագա ընթացքը

Գեորգի Ժուկով (1896–1974 թթ.)

Հովհաննես Բաղրամյան (1897–1982 թթ.)

1944թ. հունիսի 6-ին անգլիական և ամերիկյան զորքերն ամերիկյան գեներալ Էյզենհաուերի հրամանատարությամբ հաջողությամբ անցան Լա-Մանշ նեղուցը և դուրս եկան ֆրանսիական ափ: Երկրորդ ճակատը բացվեց, և Գերմանիան պատերազմի հինգերորդ տարում հարկադրված եղավ կռվել երկու ճակատով:

Սկսվեց Ֆրանսիայի ազատագրումը: 1944թ. օգոստոսի 19-ին Փարիզում ապստամբություն սկսվեց, որը մի քանի օր անց պսակվեց հաղթանակով: Հոկտեմբերի 23-ին ԱՄՆ-ը, Անգլիան և Խորհրդային Միությունը ճանաչեցին Ֆրանսիայի ժամանակավոր կառավարությունը՝ գեներալ դը Գոլի գլխավորությամբ:

Դաշնակիցները նոր հաջողություններ արձանագրեցին 1944թ. երկրորդ կեսին: Խորհրդային զորքերին հաջողվեց ազատագրել ԽՍՀՄ ամբողջ տարածքը և պատերազմը տեղափոխել ֆաշիստական զորքերի կողմից գրավված երկրներ: Խորհրդային զորքերի գործողությունները ղեկավարում էին տաղանդավոր զորահրամանատարներ Գ. Ժուկովը, Ա. Վասիլևսկին. Ի. Կոնևը, Կ. Ռոկոսովսկին, Հ. Բաղրամյանը և ուրիշներ:

1945թ. սկզբներին ակնառու դարձավ, որ Գերմանիայի պարտությունը մոտակա ամիսների հարց է: Ստեղծված իրադրությունն անհրաժեշտ դարձրեց հակահիտլերյան կոալիցիայի առաջատար երեք պետությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ղեկավարների՝ Ստալինի, Ռուզվելտի, Չերչիլի նոր հանդիպումը: Այն կայացավ 1945թ. փետրվարի 4–11-ը Ղրիմում՝ Յալթայում: Դաշնակից երեք երկրների ղեկավարները պայմանավորվեցին շարունակել համաձայնեցված գործողությունները՝ պատերազմը դադարեցնել միայն Գերմանիայի անվերապահ կապիտուլյացիայից հետո: Որոշում ընդունվեց նաև Միավորված ազգերի կազմակերպություն ստեղծելու վերաբերյալ:

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը

Շարունակելով զարգացնել ռազմական հաջողությունները՝ դաշնակիցներն արևելքից և արևմուտքից շարժվում էին դեպի Գերմանիա: Մեկը մյուսի հետևից ազատագրվեցին ֆաշիստական լծի տակ գտնվող եվրոպական պետությունները: Խորհրդային զորքերն ընդհուպ մոտեցան Բեռլինին:

ՖԱՇԻՍՏԱԿԱՆ ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ ԶԱԽՋԱԽՈՒՄԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ (1942-1945 ԹԹ.)

1945թ. ապրիլի 16-ին սկսվեց Բեռլինի գրոհը: Ապրիլի 30-ին հայտնի դարձավ, որ Հիտլերը ինքնասպանություն է գործել: Երկու օր անց Բեռլինը հանձնվեց: Մայիսի 8-9-ի գիշերը ստորագրվեց Գերմանիայի անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտը: Պատերազմը Եվրոպայում ավարտվեց:

Դաշնակիցների առջև պատերազմի արդյունքները հանրագումարի բերելու և հետպատերազմյան զարգացումների հիմնական ուղղությունները որոշելու խնդիր ծառացավ: Այս նպատակով 1945թ. հուլիսի 17-ից մինչև օգոստոսի 2-ը Պոտսդամում (Բեռլինի մոտ) գումարվեց հակահիտլերյան կոալիցիայի երեք մեծ տերությունների ղեկավարների հանդիպումը:

Դաշնակից երկրների ղեկավարները Յալթայի վեհաժողովում

Խորհրդաժողովին մասնակցում էին ԱՄՆ-ի նոր նախագահ Հարրի Տրումենը և Ի. Ստալինը: Մեծ Բրիտանիան հուլիսի 17-25-ը ներկայացնում էր վարչապետ Ու. Չերչիլը, իսկ այնուհետև՝ նոր վարչապետ Կլեմենտ Էտլին: Երեք մեծ տերությունները հաստատեցին Գերմանիայի նկատմամբ քաղաքականության գլխավոր սկզբունքները՝ ապառազմականացում, նացիզմի վերացում և դեմոկրատացում: Մասնակիցները համաձայնության եկան Լեհաստանի նոր սահմանների շուրջ՝ նրան հանձնելով նախկինում Գերմանիայի տիրապետության տակ գտնվող որոշ տարածքներ: Խորհրդային Միությանը հանձնվեց Քյոնիգսբերգը (այժմ՝ Կալինինգրադ): Խորհրդային Միությունը հավաստեց իր պատրաստակամությունը՝ մտնել պատերազմի մեջ ընդդեմ Ճապոնիայի: Պոտսդամում խորհրդային պատվիրակությունը բարձրացրեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Թուրքիայի զավթած հայկական տարածքները հետ վերադարձնելու հարցը: Սակայն դա չպաշտպանեցին Անգլիան և ԱՄՆ-ը:

ԽՍՀՄ-ի դրոշի բարձրացումը գերմանական Ռայխստագի վրա, 1945 թ.

Իտալիայի և Գերմանիայի պարտությունից հետո հերթը հասավ Ճապոնիային: 1945թ. օգոստոսի 6-ին և 9-ին ամերիկյան ռմբակոծիչները, մարդկության պատմության մեջ առաջին անգամ, ատոմային ռումբ նետեցին Հիրոսիմա և Նագասակի քաղաքների վրա՝ մոխրի ու ավերակների կույտի վերածելով դրանք: ԽՍՀՄ-ն օգոստոսի 9-ից մտավ պա-

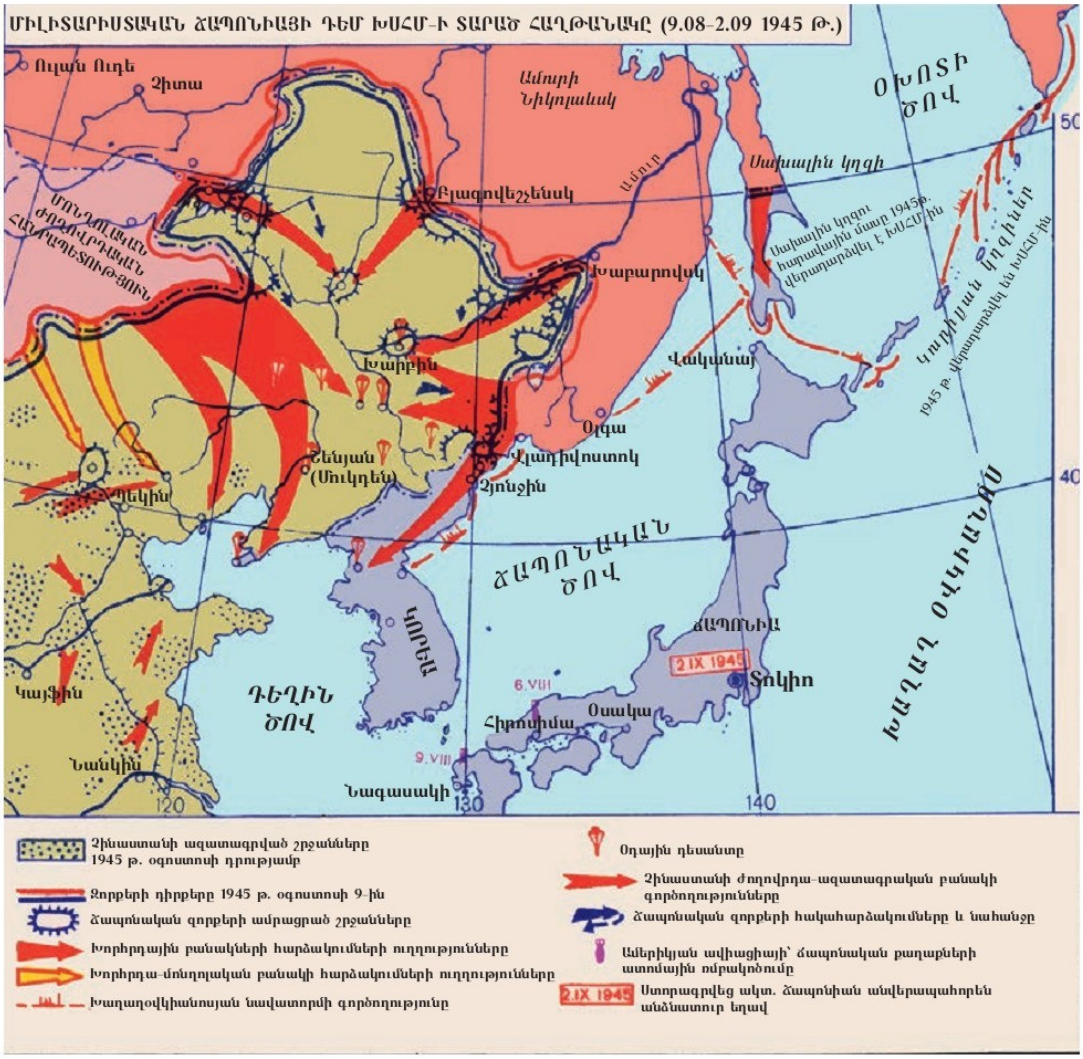

տերազմի մեջ ընդդեմ Ճապոնիայի: Կարճ ժամանակամիջոցում պարտության մատնեց մեկ միլիոնանոց Կվանտունյան բանակը: Ճապոնիան 1945թ. սեպտեմբերի 2-ին անձնատուր եղավ: Դրանով Երկրորդ աշխարհամարտն ավարտվեց:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը շատ ծանր հարված հասցրեց մարդկությանը: Պատերազմի մեջ էին ներգրավվել 61 երկրներ՝ 1,7 մլրդ բնակչությամբ, որոնց ռազմական ուժերում ծա-

Պոտսդամի (Բեռլինի մոտ) խորհրդաժողովը կլոր սեղանի շուրջ Ու. Չերչիլ, Հ. Տրումեն, Ի. Ստալին

ռայում էր 110 մլն մարդ: Պատերազմական գործողություններն ընթանում էին մոտ 22 մլն քառ. կմ տարածքի վրա: Վեց տարի տևած պատերազմի ընթացքում զոհվեց ավելի քան 50 մլն և հաշմանդամ դարձավ 95 մլն մարդ: Վիթխարի էին նյութական կորուստները: Պատերազմից հետո, 1945–1946թթ. Նյուրնբերգում կայացած դատավարությունը մահվան դատապարտեց հիտլերյան հանցագործներին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը: ԽՍՀՄ-ի դեմ պատերազմում ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդում ֆաշիստական Գերմանիան: Ինչո՞ւ ենք գերմանական զավթիչների դեմ ԽՍՀՄ-ի մղած պատերազմն անվանում Հայրենական մեծ պատերազմ:
2. Փորձե՛ք բնութագրել «Բարբարոսա» պլանը: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էր Հիտլերը հավատում կարճ ժամանակամիջոցում (մինչև 1941 թ. աշուն) ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ հաղթանակի հասնելու հնարավորությանը: Հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը:
3. Նկարագրե՛ք հակահիտլերյան խմբավորման ձևավորման գործընթացը: Ինչո՞ւ հնարավոր եղավ տարբեր հասարակական-քաղաքական կարգեր ունեցող երկրների միավորումը հակահիտլերյան խմբավորման մեջ: Փորձե՛ք պարզել, թե ինչն էր համախմբում նրանց և ինչը՝ բաժանում: Ի՞նչ վերաբերմունք ունեք այդ խմբավորումների նկատմամբ:
4. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ են Ստալինգրադի և Կուրսկի ճակատամարտերը համարվում արմատական բեկում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքի մեջ: Դուք համաձա՞յն եք այդ մտքի հետ: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
5. Բնութագրե՛ք ռազմական գործողությունների ընթացքը Երկրորդ աշխարհամարտի թատերաբեմերում 1941–1943 թթ.: Փորձե՛ք գնահատել դրանք:
6. Ի՞նչ եք կարծում, ինչո՞ւ երկրորդ ճակատի բացումը վերածվեց Երկրորդ աշխարհամարտի լուրջ հիմնահարցի: Ո՞ր խորհրդաժողովներում է քննարկվել այդ հարցը: Ձեր կարծիքով անհրաժեշտ էր երկրորդ ճակատի բացումը պատերազմի ավարտական փուլում: Բերե՛ք փաստեր ձեր տեսակետի օգտին:
7. Ըստ ձեզ՝ որո՞նք են 1944–1945 թթ. առավել կարևոր իրադարձությունները: Փորձե՛ք գնահատել Երկրորդ աշխարհամարտի նշանակությունը և արդյունքները: Ձեր կարծիքով ո՞ր երկրներն առավելագույնս շահեցին այդ պատերազմում: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:

8. Լրացրեք «Երկրորդ աշխարհամարտը» աղյուսակը:

Տարեթվերը	Ռազմական գործողությունները	Արդյունքները

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ, ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Բոնապարտի վախճանը

1945թ. ապրիլին Հյուսիսային Իտալիայում ապստամբություն բռնկվեց Բ. Մուսոլինիի գլխավորած «Սալո» հանրապետության դեմ: Ապստամբների հարվածների տակ շուտով այդ հանրապետությունն ընկավ: Գերմանական զորքերը լքեցին նրա տարածքը, իսկ Մուսոլինին անհետացավ: 1945թ. ապրիլի 28-ին իտալա-շվեյցարական սահմանին՝ լեռնային ճանապարհի վրա, պարտիզանները գերի վերցրին սարսափած աչքերով մի անզոր ու տարօրինակ ծերունու, որին ուղեկցում էր տարիքով համեմատաբար ավելի երիտասարդ կին: Պարզվեց, որ այդ խղճուկ տարեց տղամարդն Իտալիայի ֆաշիստների առաջնորդ, երբեմնի ամենակարող բռնապետ Բենիտո Մուսոլինին էր, իսկ երիտասարդ ուղեկցուհին՝ նրա սիրուհին՝ Կլարա Պետաչին: Եվրոպան փոթորկած և Իտալիան շուրջ քառորդ դար ղեկավարած հրեշավոր գազանը անճանաչելի էր դարձել՝ ստանալով անզոր և խղճուկ մահկանացուի իր նախկին կերպարանքը: Պարտիզանները նրանց գնդակահարեցին և մարմինները գլխիվայր կախեցին Միլանի կենտրոնական հրապարակում, որտեղ մինչ այդ բռնապետի դահիճները մահապատժի էին ենթարկում հակաֆաշիստական պայքարի քաջարի մարտիկներին: Այսպես Եվրոպան ազատվեց ժամանակին իրեն ահ ու սարսափի մեջ պահող դուչեից:

«Բարբարոսա» պլանի մասին

1940թ. ամռան վերջին Հիտլերը որոշում ընդունեց հետաձգել Անգլիա ներխուժելը և ինչքան հնարավոր է շուտ պատերազմ սկսել ԽՍՀՄ-ի դեմ, որը Գերմանիայի՝ համաշխարհային տիրապետության հասնելու ճանապարհին գլխավոր արգելքն էր: «Եթե Ռուսաստանը ջախջախվի, Անգլիան կկորցնի իր վերջին հույսը»,- նեղ շրջապատում հայտարարել է Հիտլերը: Հատատելով ԽՍՀՄ-ի դեմ ուղղված պատերազմի պլանը՝ այն կոչեց «Բարբարոսայի» պլան՝ ի պատիվ գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի, որը եղել էր դեպի Արևելք կազմակերպված խաչակրաց երրորդ արշավանքի (1189-1192թթ.) ղեկավարներից մեկը: Այդ պլանով նախատեսվում էր հանկարծակի հարձակվել ԽՍՀՄ-ի վրա, կայծակնային արագությամբ ջախջախել խորհրդային բանակները և դուրս գալ Արխանգելսկ-Վոլգա-Աստրախան գիծը: Հիտլերը, որը հարբել էր Արևմտյան Եվրոպայում իր հաջողություններից, այդ օպերացիային տրամադրել էր ընդամենը 9 շաբաթ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հաստատվեց նոր աշխարհակարգ, որն ամրագրվեց Վերսալ-վաշինգտոնյան համաձայնագրերի համակարգով: Անհետացան Ռուսական, Օսմանյան, Ավստրո-Հունգարական կայսրությունները և կայզերական Գերմանիան, ու նրանց փլատակների վրա հայտնվեցին երկտասնյակ նորանկախ պետություններ: Միջազգային հարաբերություններում գերակա դիրքեր հաստատեցին Անգլիան, Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ը: Ստեղծվեց Ազգերի լիգան, որի քաղաքականությունը ուղղորդում էին գլխավորապես Անգլիան և Ֆրանսիան: Հետպատերազմյան տարիներին համաշխարհային պատմության մեջ առաջին անգամ միջազգային ասպարեզում հայտնվեց սոցիալիստական պետություն՝ Խորհրդային Միությունը:

2. 1920-30-ական թվականներին աշխարհի մի շարք երկրներում ձևավորվեցին ամբողջատիրական՝ «տոտալիտար» համակարգեր: Կազմավորվեց «Բեռլին-Հռոմ-Տոկիո» ագրեսիվ, ռազմաքաղաքական բլոկը՝ իր գլխավոր խնդիրը համարելով աշխարհի նոր վերաբաժանումը, Անգլիային, Ֆրանսիային և ԱՄՆ-ին պարտության մատնելը և համաշխարհային տիրապետության հասնելը:

3. 1939-1945թթ. տեղի ունեցավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, որի մեջ 1941թ. ներգրավվեց նաև ԽՍՀՄ-ը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց գերմանա-իտալա-ճապոնական բլոկի պարտությամբ և հակահիտլերյան կոալիցիայի հաղթանակով, որի միջուկը կազմում էին ԽՍՀՄ-ը, Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ը:

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Աբստրակցիոնիզմ (լատ. նշ. վերացական) – Անառարկայական, ձևապաշտական արվեստի ուղղություն, որն առաջացել է XX դարի սկզբներին: Այս ուղղության արվեստագետները ձևն անջատում են բովանդակությունից (մաքուր արվեստ) և այն հռչակում առաջնային:

Ագրեսիա (լատ. նշ. հարձակում) – Ժամանակակից միջազգային իրավունքի տեսանկյունից՝ մեկ (կամ մի քանի) պետության կողմից ուժի գործադրումը մեկ այլ պետության տարածքային ամբողջականության կամ քաղաքական անկախության դեմ:

Ագրեսոր – Ագրեսիա կատարող՝ հարձակվող կողմ՝ պետություն:

Ազգային հարց – Քաղաքական, տնտեսական, իրավական, մշակութային, պատմական, գաղափարական և այլ հիմնահարցերի ամբողջություն, որն առաջանում է պետության ներսում հաղորդակցման ընթացքում տարբեր ազգերի, ժողովուրդների և էթնիկական խմբերի միջև:

Ազգայնացում – Տնտեսության ճյուղերի, մասնավոր ձեռնարկությունների, հողի և այլնի պետականացում հարկադրաբար, լիովին կամ մասնակի փոխհատուցմամբ:

Ազատ տնտեսական գոտի – Պետության կողմից իր սահմաններում առանձնացրած տարածք, որտեղ օտարերկրյա գործարարներին և ներդրողներին թույլատրվում է ազատ տնտեսական գործունեություն ծավալել: Այդ նպատակով պետության կողմից ստեղծվում են օրենսդրական, վարկային և այլ նպաստավոր պայմաններ:

Ազգերի բրիտանական համագործակցություն – Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Բրիտանական գաղութային կայսրության քայքայման հետևանքով նախկինում նրա կազմի մեջ մտնող երկրներից ու տարածքներից (դոմինիոններից ու գաղութներից) Անգլիայի կողմից ձևավորված միջպետական միավորում:

Ահաբեկչություն (լատ. տեռորիզմ, նշ. վախ, սարսափ) – Բռնության քաղաքականություն, որ կիրառվում է արմատական շարժումների ու կազմակերպությունների (քաղաքական, ազգային, կրոնական և այլն) և ամբողջատիրական վարչակարգերի կողմից որպես գործողությունների մեթոդ ու միջոց հակառակորդներին, մրցակիցներին, խաղաղ բնակչությանը ահաբեկելու կամ նրանց հետ ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնելու համար:

Ամբողջատիրություն (լատ. տոտալիտարիզմ, նշ. լրիվ, ամբողջ, բոլոր) – Ուժեղ և բռնապետական իշխանության տարատեսակ, որի ժամանակ իրականացվում է համընդհանուր վերահսկողություն հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտների նկատմամբ:

Այաթոլլա (արաբ. – Այաթալլահ պարսկ. հնչ.՝ այաթոլլա, Աստծու նշանակ: Այաթ նշանակում է նաև ոտանավորի տող, տուն): Շիական օրենսդիրների բարձրագույն տիտղոս, որի կրողներն իրավունք ունեն ինքնուրույն դատողություններ անել և որոշումներ ընդունել կրոնական և իրավական հարցերի վերաբերյալ:

Այլախոհ (լատ. դիսիդենտ, նշ. չհամաձայնվող): Մարդ (գործիչ), որը համաձայն

չէ և պայքարում է իր երկրի պաշտոնական գաղափարախոսության ու քաղաքական համակարգի դեմ:

Այլընտրանք (ֆրանս., լատ. ալտերնատիվ, նշ. երկուսից մեկը) – Այս կամ այն հարցի լուծման ժամանակ միմյանց փոխբացառող երկու կամ ավելի հնարավորություններից մեկի ընտրության անհրաժեշտություն:

Անեքսիա (լատ. նշ. կցում, միացում) – Մեկ պետության կամ ժողովրդի տարածքի (կամ նրա մի մասի) զավթում և բռնի միացում մեկ ուրիշ պետության , մեկ պետության տարածքը մյուսի հաշվին ընդլայնելու եղանակ:

Անձի պաշտամունք – 1.Պատմական ականավոր գործչի հեղինակության առջև կուրորեն խոնարհվելը, նրա ծառայությունների խիստ չափազանցումը, անհատի ֆետիշացումը, պատմական գործընթացի վրա նրան որոշակի ազդեցություն վերագրելը:

Անվերապահ կապիտուլյացիա (լատ. նշ. պայմանավորվել) – Միջազգային իրավունքում սովորաբար կնքվում է հակառակորդի ռազմական ուժերի լիակատար ջախջախման ժամանակ, երբ պարտված պետությունը ճանաչում է այդպիսի ջախջախումը և հանձնում է ամբողջ զինված ուժերը: Հաղթող կողմը կարող է պարտված պետության գերագույն իշխանությունը ժամանակավորապես վերցնել իր ձեռքը և հաստատել օկուպացիոն ռեժիմ (օրինակ՝ Գերմանիայի և Ճապոնիայի պարտությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում):

Ապառազմականացված գոտի – Տարածք, որտեղ արգելված է պահել հին ամրությունները և կառուցել նորերը, պահել զորքեր, անցկացնել զինավարժություններ: Ապառազմականացված գոտու ռեժիմը սահմանվում է միջազգային պայմանագրով:

Ապարտեիդ (աֆր. բուրերեն նշ. առանձին ապրել, գոյություն ունենալ) – Ռասիզմի յուրատեսակ դրսևորում Աֆրիկա մայրցամաքում, որի քաղաքական նպատակն էր պահպանել եվրոպական ռասայի «մաքրությունը», կանխել սպիտակամորթ և սևամորթ ռասաների համատեղ կյանքը և միաձուլումը: Ի կատարումն այդ պահանջի՝ սևամորթների համար սահմանվեցին առանձին ապրելավայր-արգելոցներ, որոնք շատ հաճախ պատված էին լինում փշալարերով:

Առճակատում (լատ. կոնֆրոնտացիա, նշ. համատեղ և ճակատ) – Սոցիալական համակարգերի, գաղափարաքաղաքական սկզբունքների և համոզմունքների հակադրություն, հակամարտություն:

Աստվածապետություն (հուն. Թեոկրատական, նշ. Աստված և իշխանություն)- Կառավարման ձև, որի ժամանակ պետական և հոգևոր իշխանությունը կենտրոնացված է հոգևորականության և նրա առաջնորդի ձեռքում: Աստվածապետության օրինակ է Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը:

Ավանգարդիզմ (ֆրանս. առջևից գնացող բառից) – XX դարի սկզբին առաջացած գեղարվեստական շարժման ընդհանուր պայմանական անվանումը, որի մեջ միավոր-

ված են արվեստի նոր ուղղություններ ու հոսանքներ (ֆովիզմ, սյուրռեալիզմ, կուբիզմ, ֆուտուրիզմ և այլն): Ավանգարդիզմին բնորոշ են գեղարվեստական պրակտիկայի արմատական նորացման ձգտումը, կապերի խզումը ռեալիստական կերպարի հնացած սկզբունքներից ու ավանդույթներից: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո առաջ է գալիս նեոավանգարդիզմը («Աբսուրդի դպրոց», «Նոր վեպ», «Կոնկրետ պոեզիա»), որը սկսում է ձեռք բերել էլիտար բնույթ և խորանում ձևական փորձարարության մեջ:

Անշլյուս (գերմ. նշ. միացում, ներգրավվում, միավորում) – Ավստրիան Գերմանիային միացնելու բռնի քաղաքականություն, որ վարում էին գերմանական իշխանությունները: Ավստրիան Գերմանիային միացվեց 1938թ. և նրա կազմում մնաց մինչև 1945թ. ապրիլը:

Ավտորիտարիզմ (ֆրանս. լատ. իշխանություն, ազդեցություն բառերից) – Հակաժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմ, որի ժամանակ իշխանությունը կենտրոնանում է մեկ մարդու կամ մարդկանց խմբի ձեռքին: Ավտորիտար ռեժիմի ժամանակ լրիվ կամ մասնակի բացակայում են քաղաքացիների քաղաքական ազատությունները, իրականացվում են քաղաքական բռնարարքներ, որ սովորաբար զուգակցվում են անձնական դիկտատուրայի տարրերի հետ:

Արևելյան Թուրքեստանի անկախության շարժում – Չինաստանի արևմտյան շրջաններում բնակվող էթնիկ թուրքերի՝ ույղուրների շարժումն անկախության համար, որը հրահրվում է Թուրքիայի կողմից:

Աֆրիկայի տարի – Այսպես է անվանվում 1960թ., երբ Աֆրիկայի տասնյոթ գաղութներ նվաճեցին քաղաքական անկախություն:

Բեռլին–Հռոմ–Տոկիո առանցք – 1936–1939թթ. ընթացքում ձևավորված «Եռյակ» ռազմական ագրեսիվ դաշինք (խմբավորում), որի մեջ մտնում էին Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան: Նրա նպատակն էր աշխարհի նոր վերաբաժանումը և համաշխարհային տիրապետության հասնելը:

Բնապահպանական շարժում – Մարդկանց սոցիալական կազմակերպության տեսակ, որը պայքարում է հանուն բնապահպանական վտանգի նվազեցման, շրջակա միջավայրի առողջացման, մարդու, հասարակության և բնության ներդաշնակեցման: Բնապահպանական շարժումը ավանդաբար հանդես է գալիս որպես «կանաչների», բնապահպանների և այլնի տարբեր ոչ ֆորմալ, ոչ կառավարական կազմակերպությունների քաղաքացիական նախաձեռնություն:

Բռնապետություն (լատ. դիկտատուրա, նշ. անսահմանափակ իշխանություն) – Մի մարդու կամ մարդկանց խմբի անսահմանափակ, ոչնչով չսահմանափակված իշխանություն, որը պետական ապարատի միջոցով տարածվում է հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտների վրա և իրականացվում է հասարակության նկատմամբ կոշտ հսկողությամբ, քաղաքական բռնություններով:

Գաղափարախոսություն – Գաղափարների և հայացքների համակարգ (ամբողջություն), որն արտացոլում է հասարակության տարբեր խմբերի վերաբերմունքն իրականության հանդեպ, արտահայտում նրանց արմատական շահերը, մտայնությունը և պահանջները:

Գերիշխանություն (հուն. հեգեմոնիա, նշ. առաջնորդություն, ղեկավարություն) – Որևէ պետության, քաղաքական ուժի կամ միության առաջատար, ղեկավար դերը մյուսների նկատմամբ:

Գիտատեխնիկական հեղափոխություն– Թռիչք գիտության, տեխնիկայի և արտադրողական ուժերի զարգացման մեջ, անցում արտադրողական ուժերի որակական նոր վիճակի՝ գիտական գիտելիքների համակարգում արմատական տեղաշարժերի հիման վրա:

Գլոբալիզացիա (ֆր. նշ. համընդհանուր, համաշխարհայնացում) – Արդի աշխարհի հիմնական կողմերի միօրինակ չափանիշների հաստատում և միասնականացում՝ պայմանավորված համաշխարհային հիմնախնդիրների (ժողովրդագրություն, բնապահպանություն, ահաբեկչություն և այլն) լուծման անհրաժեշտությամբ:

Գոմինդան (չին. նշ. Ազգային կուսակցություն) – Ազգային-դեմոկրատական կուսակցություն Չինաստանում, որը հիմնադրվել է 1912թ. Սուն Յաթսենի կողմից, պայքարում էր երկիրը խորհրդարանական հանրապետության վերածելու համար:

Գործադուլ – Իրենց շահերի համար բանվոր-ծառայողների պայքարի հիմնական ձևերից մեկը, աշխատանքի կազմակերպված զանգվածային դադարեցում: Գործադուլները լինում են տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և այլն, հաճախ դրանք ուղեկցվում են ցույցերով, ոստիկանության, կառավարության ուժերի դեմ բախումներով:

Գրոհային ջոկատներ– Գերմանիայի նացիոնալ-սոցիալիստական բանվորական կուսակցության կիսառազմականացված միավորումներ, որոնք հանդիսանում էին ֆաշիզմի քաղաքական հակառակորդների նկատմամբ ահաբեկչության և ֆիզիկական հաշվեհարդարի գործիք:

Դեկրետ (լատ. նշ. որոշում, կարգադրություն) – 1. Պետական իշխանության կամ պետական կառավարման բարձրագույն մարմնի կողմից հրապարակվող ակտերի անվանումներից մեկը: 2. Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին այդպես էին կոչվում պետական կյանքի առավել կարևոր հարցերի վերաբերյալ օրենսդիր և գործադիր իշխանության բարձրագույն մարմինների կողմից ընդունված օրենքները:

Դեմագոգիա (հուն.)– Ժողովրդական զանգվածներին ամեն տեսակ գայթակղիչ, բայց սուտ խոստումներով և քծնանքով խաբելու եղանակ:

Դիկտատուրա (լատ. նշ. անսահմանափակ իշխանություն) – Իշխանության իրականացման եղանակ, ռեժիմ և մեթոդ: Դիկտատուրան հատուկ է պետության բոլոր ձևերին: Ինչպես միապետության, այնպես էլ հանրապետության օրոք այն արտահայ-

տում է իշխանության իրականացման էությունը, որը հիմնվում է տնտեսապես վճռորոշ դեր ունեցող դասակարգի քաղաքական ուժի վրա: Դիկտատորական քաղաքական ռեժիմի դեպքում իշխանությունը կենտրոնանում է մի մարդու ձեռքում: Այդ դեպքում դիկտատուրան անսահմանափակ է, նրա նկատմամբ հսկողությունը՝ բացառված:

Դիմադրության շարժում – Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին հայրենասիրական, ազատագրական, հակաֆաշիստական շարժում գերմանական, իտալական, ճապոնական և այլ զավթիչների դեմ նրանց կողմից օկուպացված տարածքներում: Այդ շարժմանը մասնակցում են բնակչության բոլոր խավերը (բանվորներ, գյուղացիներ, մտավորականներ, հոգևորականներ և այլն) և ամենատարբեր հայացքներ ու համոզմունքներ ունեցող մարդիկ:

Դոգմատիզմ, **դոգմատիկ մոտեցում** (հուն.) – Դոգմաների վրա հիմնված հայացքների համակարգ, քարացած բանաձևերով և դրույթներով մտածելը՝ առանց հաշվի առնելու կոնկրետ պայմանների փոփոխությունը: Դոգմատիզմի հիմքում ընկած են հեղինակությունների նկատմամբ կույր հավատը և հնացած դրույթների բացարձակացումը:

Դոկտրինա (լատ. նշ. ուսմունք, սկզբունք) – 1. Ուսմունք, գիտական կամ փիլիսոփայական տեսություն, հայացքների համակարգ: 2. Քաղաքական համակարգ, քաղաքական ղեկավար ծրագիր, հիմնական սկզբունքների, հայացքների ամբողջություն:

Դոմինիոն (անգլ. նշ. տիրույթ) – Նախկին Բրիտանական կայսրության ինքնակառավարվող մաս հանդիսանող տարածք կամ երկիր, որը մինչև դոմինիոնի իրավունքներ ստանալը համարվել է Մեծ Բրիտանիայի գաղութ (օրինակ՝ Կանադան, Ավստրալիական միությունը և այլն): Դոմինիոն պետության ղեկավարը համարվում էր Անգլիայի թագավորը, իսկ անմիջական կառավարումն իրականացնում էր թագավորի նշանակած գեներալ-նահանգապետը: Անկախություն ձեռք բերելուց հետո նախկին դոմինիոնները մտան «Ազգերի բրիտանական համագործակցության» մեջ: Դոմինիոն տերմինը փաստորեն այսօր դուրս է եկել գործածությունից:

Ենթամանդատային տարածք – Գաղութային համակարգի մեջ մտնող այն երկրները և տարածքները, որոնց համար Ազգերի լիգայի կողմից սահմանվել է մանդատային կառավարման ձև:

Երրորդ աշխարհ – Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի տնտեսական և քաղաքական անկախ զարգացման ուղին թևակոխած երկրների պայմանական անվանումը տնտեսագիտական և քաղաքական գրականության մեջ: Այդ անվանումը շրջանառության մեջ մտավ 1960-ական թթ.: Այսպես աշխարհը բաժանվեց երեք ճամբարների՝ սոցիալիստական, կապիտալիստական և երրորդ աշխարհի: Երրորդ աշխարհի երկրների անհավասարաչափ զարգացումը հարկադրեց այդ երկրները խմբավորել ըստ զարգացման մակարդակների և առանձնահատկությունների, որից

հետո այդ տերմինը կորցրեց իր նշանակությունը:

Ջանգվածային լրատվության միջոցներ (ՋԼՄ)– տեղեկատվության հաղորդման համակարգ, որն ապահովում է տեղեկատվության փոխանցումը տպագրական, էլեկտրոնային, տեխնիկական, պատկերային և այլ միջոցներով:

Էթնոքաղաքական հակամարտություններ – Ջանգվածային, ազգային, անջատողական շարժումներ և բախումներ, որոնք առկա են գրեթե բոլոր մայրցամաքների բարդ էթնիկական կազմ ունեցող երկրներում (աշխարհի 45 երկրներում ավելի քան 200 հակամարտություն): Այդ հակամարտությունները կարող են վերածվել ցեղասպանության կամ էթնիկ զտման, այսինքն՝ իրենց հողերից բնիկների արտաքսման:

Էտատիզմ (ֆրանս. պետություն բառից) – 1. Քաղաքական մտքի ուղղություն, որը պետությունը դիտում է որպես հասարակության զարգացման բարձրագույն արդյունք: 2. Երկրի տնտեսական, սոցիալական և մշակութային կյանքում և գործունեության մյուս ոլորտներում պետության դերի ուժեղացում և ակտիվ մասնակցություն:

Էքսպանսիա (Լատ. նշ. ընդարձակում, տարածում) – Քաղաքականություն, որի նպատակն է ընդլայնել իր ազդեցությունն ուրիշ երկրներում: Էքսպանսիան իրականացվում է տնտեսական, դիվանագիտական և ռազմական մեթոդներով: Այն հետապնդում է ուրիշ ժողովուրդների ստրկացման, նոր տարածքներ, ապրանքների վաճառահանման և կապիտալների ներդրման շուկաներ, հումքի աղբյուրներ նվաճելու նպատակ:

Էքսպրեսիոնիզմ (լատ. արտահայտչականություն բառից) – XX դարի առաջին կեսի գեղարվեստական ուղղություններից: Առաջացել է Գերմանիայում և բնութագրվում է անբնական երևույթների նկատմամբ զգացմունքային հագեցվածությամբ, որը դրսևորվում է գույնի ու ձայնի միջոցով, արտահայտում է անհատի դժգոհությունն ու բողոքն իրականության ու պատերազմի մղձավանջի դեմ (Է. Կիրխներ և Է. Նոլդիեն):

Ընդդիմություն (լատ. օպոզիցիա, նշ. հակադրություն) – Ուրիշների հայացքներին ու քաղաքականությանն իր հայացքների և քաղաքականության հակադրում, հակագործողություն՝ մարդկանց խումբ, որոնք դուրս են գալիս իշխանությունների քաղաքական կուրսի կամ որոշման դեմ, չեն պաշտպանում նրանց քաղաքականությունը:

Ինդրուստրացում (լատ. նշ. գործունեություն), **արդյունաբերականացում** – Տնտեսապես հագեցված արդյունաբերական ճյուղերի ստեղծում, նոր գործարանների, ֆաբրիկաների, երկաթուղիների կառուցում, որպիսիք չունի երկիրը, հասնել նրան, որ տնտեսության մեջ իշխող դառնա արդյունաբերությունը:

Ինտերվենցիա (լատ. նշ. ներխուժում)– Մեկ կամ մի քանի պետությունների բացահայտ (կամ գաղտնի, քողարկված) միջամտությունը մեկ ուրիշ պետության ներքին գործերին: Ինտերվենցիան կարող է իրականացվել ռազմական, տնտեսական և դիվանագիտական միջոցներով:

Իշխանության բաժանում – Սկզբունք, որի համաձայն օրենսդիր, գործադիր և

դատական իշխանությունները պետք է անկախ լինեն միմյանցից:

Լոկալ (լատ. նշ. տեղային, տվյալ վայրին հատուկ) **պատերազմներ** – «Սառը պատերազմին» ուղեկցող տարածաշրջանային պատերազմներ, որոնք ընդգրկում են սահմանափակ տարածքներ և առանձին երկրներ (օրինակ՝ Իսրայելի ագրեսիան Մերձավոր Արևելք): Լոկալ պատերազմները կարող են կայծ դառնալ համաշխարհային պատերազմի բռնկման համար:

Խունվեյբիններ (կամ կարմիր պահնորդականներ) – Սովորող երիտասարդության ռազմականացված կազմակերպություն Չինաստանում, որոնց առաջնակարգ տեղ էր հատկացվել կուլտուրական հեղափոխության անցկացման, կուսակցական, պետական և հասարակական մարմիններին հալածանքների ենթարկման գործում:

Խունտա (իսպ. նշ. ժողով, միավորում) – Իսպանախոս երկրներում դավադիրների (զինվորականների) խումբ, որն իշխանության է հասնում պետական հեղաշրջման ճանապարհով և կառավարում է բռնապետական մեթոդներով: Իշխանության գործադիր մարմին մի շարք լատինամերիկյան երկրներում:

Ծայրահեղականություն (լատ. էքստրեմիզմ, նշ. ծայրահեղ, արտակարգ)– Նվիրվածություն այն հայացքներին և գործողություններին, որոնք մերժում են ընդունված նորմերն ու կանոնները: Քաղաքականության մեջ ծայրահեղականությունը դրսևորվում է արմատական սոցիալական, ազգային և կրոնական շարժումներում:

Կայծակնային պատերազմ (գերմ. բլից-կայծակ, կրիգ-պատերազմ) – Ագրեսիվ պատերազմավարության տեսություն, որը մշակել են գերմանական ռազմամոլները: Այդ տեսության համաձայն՝ պատերազմում հաղթանակի կարելի է հասնել ամենակարճ ժամկետում՝ մինչև հակառակորդը կհասցնի մոբիլիզացնել իր զինված ուժերը:

Կապիտուլյացիա (լատ. նշ. դիմադրության դադարեցում) – Հաղթող կողմի պայմաններով դիմադրության դադարեցում ռազմական գործողությունների թատերաբեմում, անձնակազմի, սպառազինության, ամրացած ռազմական կետերի, անձնակազմի հանձնում հակառակորդին: Կապիտուլյացիայի ժամանակ տնտեսական և քաղաքական պարտավորությունները դրվում են պարտված կողմի վրա:

Կատեխիզիս – Որևէ գիտության, ուսմունքի հիմնական սկզբունքների շարադրանքը:

Կոալիցիա (լատ. նշ. միավորում, համաձայնություն, դաշինք) – Պետությունների, քաղաքական կուսակցությունների և այլ կազմակերպությունների միավորում, համաձայնություն, որը կնքվում է քաղաքական, տնտեսական և ռազմական ընդհանուր նպատակներին հասնելու համար:

Կոալիցիոն կառավարություն – Միացյալ կառավարություն, որը կազմվում է տարբեր քաղաքական ուժերի և կուսակցությունների ներկայացուցիչներից՝ նրանց փոխհամաձայնության արդյունքում:

Կոլեկտիվացում – 1920-1930-ական թթ. ԽՍՀՄ-ում իրականացված գյուղատնտե-

սության բռնի վերափոխման քաղաքականություն՝ կուլակաթափության և տնտեսության կոլեկտիվ ձևերի տարածման հիման վրա, որն ուղեկցվում էր գյուղացիական սեփականության նշանակալից մասի հանրայնացմամբ:

Կոլտնտեսություն – Մանր գյուղացիական տնտեսությունների միավորմամբ ստեղծված կոոպերատիվ կազմակերպություն, որը հիմնված է արտադրության հանրային միջոցների և կոլեկտիվ աշխատանքի վրա ու ապահովում է գյուղատնտեսական արտադրության կառավարումը հենց կոլտնտեսականների կողմից:

Կոմունիստական ինտերնացիոնալ (Կոմինտերն)– Բանվոր դասակարգի միջազգային հեղափոխական կազմակերպություն, որը միավորում էր տարբեր երկրների կոմունիստական (բանվորական) կուսակցությունները: Այն ստեղծվել է 1919թ. մարտին՝ Վ. Լենինի նախաձեռնությամբ Մոսկվայում գումարված Եվրոպայի, Ասիայի և Ամերիկայի 21 երկրների կոմկուսների ներկայացուցիչների խորհրդաժողովում: Կոմինտերնի գլխավոր նպատակն էր պայքարը համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի համար: Կոմինտերնը գործեց մինչև 1943թ. և մի շարք պատճառներով լուծարվեց:

Կոնստրուկտիվիզմ (լատ. կազմում, կառուցում բառերից) – Ուղղություն արվեստում 1920-ական թթ., որում առաջ քաշվեցին մարդուն շրջապատող միջավայրի նախագծման խնդիրները՝ ձգտելով իմաստավորել նորագույն տեխնիկայի ձևաստեղծման հնարավորությունները, նրա բնական նպատակահարմար կառուցվածքները (ճարտարապետական նախագծեր, կահույք, ամանեղեն, հագուստի մոդել, նկարներ գործվածքի համար, «հաստոցներ» բեմում դերասանի աշխատանքի համար): Կոնստրուկտիվիզմի զարգացման հետևանքով արվեստում առաջացավ դիզայնը, որի առաջին լաբորատորիան բացվել է Գերմանիայում:

Կոնցեպտուալիզմ – Նոր ավանգարդիստական ուղղություն, որը տեսողական տեղեկատվությունը և արվեստը դիտում է որպես հաղորդակցություն:

Կոնցեսիա (լատ. նշ. թույլտվություն, զիջում) – Պայմանագիր, որով պետությանը պատկանող բնական հարստությունները, ձեռնարկությունները և տնտեսական այլ օբյեկտներ արտադրական գործունեության իրավունքով շահագործման են հանձնվում օտարերկրյա ֆիրմաներին և ընկերություններին: Կոնցեսիա ստացողները դառնում են պետական օբյեկտների ոչ թե սեփականատեր, այլ վարձակալ:

Կոռուպցիա (լատ. կաշառակերություն) – Պաշտոնական անձի կողմից իր պաշտոնի հետ կապված իրավունքների ուղղակի օգտագործում անձնական հարստացման համար, պաշտոնատար անձանց, քաղաքական գործիչների կաշառակերություն, ծախվածություն:

Կոոպերացիա (լատ. համագործակցություն) – Աշխատանքի կազմակերպման ձև, որի ժամանակ մարդիկ կամ տնտեսությունները միավորվում են միևնույն կամ տարբեր

գործընթացներ համատեղ կատարելու համար: Կոոպերատիվ միավորումների ձևերից են արտադրական, վարկային, բնակարանային, սպառողական կոոպերատիվները:

Կուբիզմ (ֆրանս. խորանարդ բառից) – Առաջնային ուղղություն կերպարվեստում XX դարի առաջին քառորդում: Կուբիստներն աշխարհը պատկերացնում են պարզ երկրաչափական կառուցվածքների ձևով՝ աղավաղելով իրական առարկաների պատկերները:

Կուլակաթափություն – Կոմունիստական կուսակցության քաղաքականություն գյուղում, երկրի գյուղական բնակչության ունևոր և միջին խավերի վերացման նպատակով նրանց հողի, արտադրության միջոցների, ունեցվածքի բռնագրավում, ամբողջ ընտանիքով արտաքսում գյուղից և անբարենպաստ կլիմայական պայմաններ ունեցող հատուկ շրջաններում նրանց բնակեցում:

Կուլտուրական հեղափոխություն – 1. 1920–1930-ական թթ. արմատական փոփոխություն խորհրդային երկրի հոգևոր զարգացման մեջ, սոցիալիստական վերափոխման լենինյան պլանի բաղկացուցիչ մաս: Կուլտուրական հեղափոխությունը ներառում էր կրթության սոցիալիստական համակարգի ստեղծումը, խորհրդային մտավորականության ձևավորումը, մարքսիստական գաղափարախոսության հաստատումը, կենցաղի վերակառուցումը: 2. 1960-ական թթ. կեսերից Չինաստանում Մաո Ցզեդունիի կողմից իրականացվող կոշտ հեղափոխական քաղաքականություն, որի նպատակը երկրում առաջացած դժգոհության և սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամի հաղթահարումն էր ու կոմունիստական կուսակցության ղեկավարության մեջ ձևավորված ընդդիմության վերացումը:

Հակակոմինտերնյան պակտ – 1936թ. նոյեմբերի 25-ին Բեռլինում Գերմանիայի և Ճապոնիայի միջև կնքված պայմանագիր, որի նպատակն էր համատեղ պայքարը կոմունիստական ինտերնացիոնալի և միջազգային կոմունիստական շարժման դեմ: Այս պայմանագրի գաղտնի հոդվածները նախատեսում էին Խորհրդային Միության դեմ համատեղ պայքարի միջոցառումներ: Մեկ տարի հետո պակտին միացավ Իտալիան, իսկ հետագայում՝ այլ պետություններ:

Հակակոմունիզմ – Ֆաշիզմի գաղափարախոսության և քաղաքականության հիմնական սկզբունքներից մեկը, որն ուղղված էր կոմունիստական շարժման, ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական կարգերի դեմ:

Համադաշնություն (լատ. կոնֆեդերացիա, նշ. պայմանագրով միավորել, կապել) – Պետական կառուցվածքի ձև, որոշակի նպատակների (ռազմական, արտաքին քաղաքական և այլն) հասնելու համար ստեղծված ինքնիշխան պետությունների միություն: Համադաշնությունն օժտված չէ ինքնիշխանությամբ, և նրա ստեղծումը չի հանգեցնում նոր պետության առաջացման: Համադաշնությունը չունի միասնական սահման, միասնական քաղաքականություն և ընդհանուր սահմանադրություն: Նրա կազմա-

վորման իրավաբանական հիմքը համադաշնային պայմանագիրն է:

Համաշխարհային սոցիալիստական համակարգ – ԽՍՀՄ-ի և դաշնակից երկրների սոցիալ-տնտեսական համակարգ, որով աշխարհը բաժանվեց երկու բևեռի՝ սոցիալիստականի և կապիտալիստականի:

Համընդհանուր (համաշխարհային) հիմնախնդիրներ – Ժամանակակից աշխարհում երկրների և ժողովուրդների առջև ծառացած և նրանց շահերը շոշափող հիմնախնդիրներ, որոնք սպառնում են մարդկության գոյությանը, և դրանք հնարավոր չէ լուծել առանց աշխարհի ժողովուրդների միավորման և համատեղ ջանքերի: Այդ հիմնախնդիրներից են միջազգային ահաբեկչությունը, ցեղասպանությունը, թմրամոլությունը, ժողովրդագրությունը, շրջակա միջավայրի պահպանությունը, բնական ռեսուրսների ճիշտ օգտագործումը, բնական աղետները, վտանգավոր հիվանդությունները և այլն:

Հայտեք (բարձր տեխնոլոգիա) – 1970-1980-ական թթ. ճարտարապետական մտքի վերակողմնորոշման արդյունքում առաջացած ուղղություն, որը շինարարության ժամանակ օգտագործում է տեխնիկական միջոցներ և տարբեր տեսակի կառուցվածքներ:

Հավաքական անվտանգության պայմանագրային կազմակերպություն (ՀԱՊԿ) – ԱՊՀ-ի կառույց, որի կազմում ընդգրկված պետությունների գլխավոր խնդիրն է ապահովել անդամ երկրների ազգային անվտանգությունը: Եթե ՀԱՊԿ-ի որևէ պետություն ենթարկվի հարձակման, ապա նրա անդամ մյուս երկրները դա կդիտեն հարձակում իրենց վրա և բոլոր միջոցներով կօգնեն ագրեսիայի զոհին:

Հատուկ աքսորաբնակներ – Խորհրդային քաղաքացիների հատուկ կատեգորիա, որոնք հարկադրական կարգով, կառավարության որոշմամբ վերաբնակեցվել են իրենց մշտական բնակության վայրերից առանձին վայրեր մշտապես կամ որոշակի ժամկետով և գտնվել են ոստիկանական մարմինների հսկողության տակ:

Հետմոդեռնիզմ – Ուղղություն 1970-1980-ական թթ. արվեստում, մասնավորապես ճարտարապետության մեջ: Այն հիմնված է ճարտարապետական մտքի վերակողմնորոշման վրա (խոշոր ներկայացուցիչներն են Կորբյուզիեն, Ֆ Ռայթը և ուրիշներ):

Հիպերռեալիզմ (հուն. նշ. գեր -վերռեալիզմ) – 1960-ական թթ. առաջացած նոր ավանգարդիստական ուղղություն, որը ծագելով պոպ-արթից՝ ձգտում է հասնել պատկերի լուսանկարչական ճշմարտացիության: Այս ուղղության նշանավոր ներկայացուցիչներն են Չ. Քլոզը, Ֆ. Ներտչը և ուրիշներ:

«Ձնհալ» – ԽՍՀՄ-ի պատմության մեջ այսպես է անվանվում Ստալինի մահից մինչև 1964թ. ընկած ժամանակահատվածը, երբ Ն. Խրուշչովի գլխավորությամբ երկրում կատարվեցին մի շարք բարեփոխումներ՝ հաղթահարվեց անհատի պաշտամունքը, թուլացավ կոմկուսի գաղափարական թելադրանքը, հաստատվեց հարաբերական ազատություն, աշխուժացան հասարակական կամակերպությունների աշխատանքները և այլն:

Մանդատային (լատ. նշ. լիազորություն, հանձնարարություն) **համակարգ**– Ազգե-

րի լիգայի կողմից միջազգային պրակտիկայում մտցված կառավարման համակարգ, որը կիրառվեց Օսմանյան կայսրության և Գերմանիայի նախկին գաղութների և ենթակա երկրների նկատմամբ: Մանդատը, որպես կառավարման ձև, տրվում էր արևմտյան որևէ զարգացած պետության (Անգլիա, Ֆրանսիա և այլն) նախկին գաղութային երկրները կառավարելու համար՝ մինչև նրանք կհասունանային այդ գործի համար:

Մարդու իրավունքներ – Քաղաքացիական իրավունքների և քաղաքական ազատությունների ամբողջություն, ինչպես նաև մարդու տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքները: Այս հասկացության բովանդակությունը XX դարի վերջին որոշվում է մարդու համընդհանուր հռչակագրով և ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված մյուս փաստաթղթերով:

«Մարշալի պլան» – ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Դ. Մարշալի կազմած պլանը, որի համաձայն ԱՄՆ-ը պետք է ֆինանսական օգնություն ցույց տար Եվրոպային՝ պատերազմից տուժած նրա տնտեսությունը վերականգնելու համար: 1948-1951թթ. Եվրոպայի երկրները, ըստ Մարշալի պլանի, ստացան ավելի քան 12,5 մլրդ դոլար: Մարշալի պլանը նպատակ ուներ վարկերի և փոխառությունների միջոցով այն ստացող երկրներին կախման մեջ դնել ամերիկյան կապիտալից և ստիպել նրանց հետևելու ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությանը:

«Մարտական խաչեր» – Ֆաշիստական կազմակերպություններ Ֆրանսիայում, որոնք բացահայտ անվստահություն էին դրսևորում պառլամենտարիզմի նկատմամբ: Նրանք պաշտպանում էին պառլամենտական կարգերը բռնի ուժով վերացնելու և ամբողջատիրական վարչակարգ հաստատելու տեսակետը:

Մենաշնորհ (հուն. մոնոպոլիա, նշ. մենակ վաճառել) – 1. Ինչ-որ գործունեության՝ մի մարդու պատկանող բացառիկ իրավունք, արդյունաբերության մեջ ձեռնարկությունների կամ ընկերությունների միավորում, որոնք մեկ կամ մի քանի ճյուղերի շրջանակում իրենց ձեռքում են կենտրոնացնում արտադրության ու վաճառքի հսկողությունը:

Միաբևեռ (միակենտրոն) **աշխարհ** – ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ ուժերի այնպիսի հարաբերակցության առաջացում, որը հնարավորություն ստեղծեց աշխարհում հաստատելու մեկ գերտերության՝ ԱՄՆ-ի առաջնությունը:

Մոդեռնիզացիա (ֆր. արդի, ժամանակակից բառերից) – Սոցիալական փոփոխությունների և բարեփոխումների գործընթաց հասարակության մեջ, որը համապատասխանում է ժամանակակից պահանջներին: Ավելի թույլ զարգացած հասարակության փոփոխության գործընթաց, որի ժամանակ այն ձեռք է բերում ավելի զարգացած հասարակությանը բնորոշ հատկանիշներ:

Մոդեռնիզմ (լատ, նոր, ժամանակակից բառերից) – Ընդհանուր նշանակության հոսանք և ուղղություն XX դարի արվեստում, որը հրաժարվելով ռեալիստական ավանդույթներից՝ զբաղվում է նոր գեղարվեստական ձևերի և արտահայտչական միջոցների որոնումներով:

Մուլլոկրատիա (մոլլաների իշխանություն) – Բարձրագույն հոգևորականության ձեռքն անցած քաղաքական իշխանություն Իրանում:

Նացիոնալիզմ (լատ. նացիա, ազգ, ժողովուրդ բառերից) – Հայացքների համակարգ, հիմնված ազգային բացառիկության, մի ազգի նկատմամբ մյուսի գերազանցության գաղափարների վրա, որը մարմնավորվում է գաղափարախոսության և քաղաքական պրակտիկայի մեջ: Նացիոնալիզմը դրսևորվում է տարբեր ձևերով և տարբեր մակարդակներով՝ պետականից մինչև կենցաղ:

ՆԷՊ (ռուս. հապավում Նովայա էկոնոմիչեսկայա պոլիտիկա – Նոր տնտեսական քաղաքականություն)–1921–1929թթ. խորհրդային երկրում իրականացված քաղաքականություն և տնտեսական միջոցառումների համակարգ, որը նյութական խթաններ էր ստեղծում ազատ շուկայական հարաբերությունների և գների ազատականացման հիման վրա քաղաքացիական պատերազմի տարիներին քայքայված տնտեսության վերականգնման և զարգացման համար:

Շովինիզմ (ֆր. նշ. ազգայնամոլություն)– Ազգայնամոլության, ծայրահեղ նացիոնալիզմի ռեակցիոն քաղաքականություն, որին բնորոշ է ազգային բացառիկությունը, մի ազգի շահերը մյուս ազգի շահերին հակադրելը, ազգային ատելություն ու թշնամություն բորբոքելը: Շովինիզմի ու նացիոնալիստական ծայրահեղության զանազան դրսևորումներից են մեծապետական շովինիզմը, սոցիալ–շովինիզմը, սիոնիզմը և այլն:

Շուկայական տնտեսություն – Սոցիալ–տնտեսական համակարգ, որի հիմքում ընկած են մասնավոր սեփականությունը և ապրանքադրամական հարաբերությունները:

Չեզոք գոտի– Տարածքի այն հատվածը, որը բաժանում է երկու պետության կամ նրանց զինված ուժերին: Այնտեղ կողմերից ոչ մեկն իրավունք չունի զորքեր պահել, այն չի կարող ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դառնալ: Այդպիսի գոտին սահմանվում է, օրինակ, զինադադարի ժամանակ:

Չեզոքություն (նեյտրալիզմ գերմ., լատ. նշ. ոչ մեկին, ոչ մյուսին չպատկանող) – Միջազգային իրավունքում երկու կողմերի միջև մղվող պատերազմին չմասնակցելը և նրանց հետ միատեսակ խաղաղ հարաբերություններ պահպանելու՝ պետության քաղաքական և իրավական դրություն:

Չմիջամտություն – Ժամանակակից միջազգային իրավունքի հիմնական սկզբունք և ՄԱԿ–ի կանոնադրական պահանջ, որով ոչ մի պետություն կամ պետությունների խումբ իրավունք չունի ուղղակի կամ անուղղակի խառնվելու ուրիշ պետությունների ներքին գործերին: Նման գործողությունը դիտվում է որպես միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում:

«Չորսի մոդեռնիզացիա» – Չինաստանում Դեն Սյաոպինի և նրա համախոհների որդեգրած իրատեսական քաղաքականություն, որն ուղղված էր ժամանակակից գիտության և տեխնիկայի նվաճումների հիման վրա երկրի արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, գիտության և պաշտպանության արդիականացմանը:

Պարենհարկ – Գյուղացիական տնտեսություններից պարենմասնատրման փոխարեն 1921–1923թթ. գանձվող բնամթերային հարկ Խորհրդային Ռուսաստանում և մյուս խորհրդային հանրապետություններում: Ըստ պարենհարկի մասին օրենքի՝ սահմանված հարկը վճարելուց հետո գյուղացին ազատորեն տնօրինում էր մնացած բերքը:

Պարենմասնատրում – Գյուղատնտեսական արտադրության արդյունքների մթերման համակարգ, որը Խորհրդային Ռուսաստանը կիրառեց քաղաքացիական պատերազմի տարիներին: Ըստ պարենմասնատրման համակարգի՝ գյուղացիները պարտավոր էին տնտեսական կարիքների և անձնական սպառման համար սահմանված չափաբաժնից ավելի արտադրված հացը և այլ մթերքներն ու ապրանքները ցածր և կայուն գներով հանձնել պետությանը:

Պոպ-արթ – 1960-ական թթ. նոր ուղղություն արվեստում, որը ստեղծվեց որպես հակակշիռ ամերիկյան էքսպրեսիոնիզմին: Սրա կողմնակիցների կարծիքով՝ ամեն իր կարող է արվեստի առարկա լինել: Այդ առարկայական արվեստն ուղղված էր զանգվածներին (նշանավոր ներկայացուցիչներն են Ջ. Ջոնսը, Ց. Օլդենբուրգը և ուրիշներ):

Պրոլետարիատի դիկտատուրա – Բանվոր դասակարգի իշխանություն, որը հաստատվում է սոցիալիստական հեղափոխության ընթացքում և հետապնդում է սոցիալիզմի կառուցման նպատակ: Պրոլետարիատի դիկտատուրայի առաջին ձևը եղել է Փարիզի կոմունան: Խորհրդային Ռուսաստանում խորհուրդները միավորելով բոլոր աշխատավորներին՝ բանվոր դասակարգի գլխավորությամբ դարձան պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետական ձև Առաջին աշխարհամարտից հետո:

Պրոտեկտորատ (լատ. նշ. պաշտպանություն, պահպանում) – 1. Միջազգային իրավունքում պետության կախվածության ձև, որը հաստատվում է անիրավահավասար պայմանագրով: Պայմանագրի համաձայն մի պետությունը իր վրա է վերցնում մյուս պետությանը ներկայացնելու միջազգային հարաբերություններում և որոշելու նրա արտաքին քաղաքականությունը: 2. Գաղութային համակարգի մեջ մտնող ենթահովանավորյալ պետություն, որն ունի իր պետական կառույցները, սակայն ընդունում է հովանավորող պետության «խորհուրդները» և ղեկավարվում դրանց համաձայն:

Ռադիկալիզմ (լատ. արմատականություն բառից) – Արմատական և վճռական գործողությունների և միջոցառումների կիրառում որևէ հարցի լուծման ժամանակ:

Ռազմական կոմունիզմ – 1918–1921 թթ. Խորհրդային Ռուսաստանում իրականացված քաղաքականություն և տնտեսական միջոցառումների համակարգ, որի նպատակն էր արտադրության և բաշխման բնագավառներում կոմունիստական սկզբունքների հաստատումը, քաղաքի և գյուղի միջև ապրանքափոխանակության և շուկայական հարաբերությունների բացառումը:

Ռասա – Պատմականորեն առաջացած մարդկանց խոշոր խմբեր, որոնք միավորվել են ծագման և ժառանգական առանձնահատկությունների (մարմնի կառուցվածք,

մաշկի գույն, գլխի ձև) ընդհանրությամբ:

Ռասիզմ– Հակահումանիստական գաղափարախոսություն, որի հիմքում ընկած է ազգերը «բարձրերի» ու «ցածրերի», «լիարժեքի» և «ոչ լիարժեքի» բաժանելու դրույթը: Ըստ այդ դրույթի՝ «բարձր» ռասաներին պատկանող ազգերը պետք է իշխեն «ցածր» ռասայի ժողովուրդների վրա: XX դարի 20–30–ական թթ. ռասիզմը Եվրոպայում նոր երանգ ստացավ՝ դառնալով ֆաշիզմի և նացիզմի կարևորագույն սկզբունքներից մեկը:

Ռազմամոլություն (լատ. միլիտարիզացիա, նշ. ռազմական) – Սպառազինությունների մրցավազքի, պետության ռազմական հզորության ավելացման, տնտեսության ռազմականացման և պատերազմի նախապատրաստման հետադիմական քաղաքականություն:

Ռազմատուգանք (լատ. կոնտրիբուցիա, նշ. հավաքել) – Դրամ կամ ինչ-որ այլ նյութական արժեքներ, որոնք գանձվում էին պատերազմից հետո պարտված պետությունից՝ հօգուտ հաղթող պետության: Ժամանակակից միջազգային իրավունքն արգելում է ռազմատուգանքը: Ճանաչում է ագրեսիայի ենթարկված և կորուստներ կրած պետության ռեպարացիաներ ստանալու իրավունքը:

Ռեպարացիա (լատ. նշ. վերականգնում, փոխհատուցում) – Վճարումներ, որը կատարում է պարտություն կրած կողմը հաղթող պետությանը այն վնասների և կորուստների փոխհատուցման համար, որը նրան հասցվել է ռազմական գործողությունների հետևանքով: Ռեպարացիաները վճարվում են պարտություն կրած պետության հետ կնքված հաշտության պայմանագրի պայմաններով:

Ռևանշիզմ (ֆրանս. հատուցում, պարտք բառերից) – Հետադիմական գաղափարախոսություն և քաղաքականություն՝ ուղղված նոր պատերազմի նախապատրաստմանը՝ նպատակ ունենալով փոխհատուցել կրած պարտությունների համար և հետ վերադարձնել տարածքները, տնտեսական և քաղաքական դիրքերը:

Սիմվոլիզմ (հուն. և ֆր. պայմանական նշան բառից)– XIX դարի 80–ական թթ. առաջացած ուղղություն արվեստի և գրականության մեջ, որի ներկայացուցիչները շեշտը դնում էին մարդու ներաշխարհի պատկերման վրա, բայց ոչ թե ռոմանտիկների նման զգացումների, այլ բանաստեղծական խոսքի, երաժշտացման և մեղեդիացման միջոցով:

Սյուրռեալիզմ (ֆրանս. նշ. գերռեալիզմ, վերռեալիզմ) – XX դարի 20–30–ական թթ. առաջացած խոշոր ավանգարդիստական ուղղություն, որի հիմքում ընկած էր արվեստի անբնական լինելու գաղափարը, այսինքն՝ բանականությանը չենթարկվելը: Նրանք իրենց կտավներում պատկերում էին ինչ-որ երևակայական մարմինների և առարկաների անկանոն, անկարգ զուգակցություններ՝ փորձելով ստեղծել իրականության պատրանք: Սյուրռեալիստն ստեղծում է իր աշխարհը, վերիրականությունը, որը չի ենթարկվում սովորական աշխարհի օրենքներին, նրա մեջ մտնող ժամանակին և տարածությանը: Սյուրռեալիզմի նշանավոր ներկայացուցիչը Սալվադոր Դալին է:

Սոցիալիստական ռեալիզմ – Գերիշխող ուղղություն խորհրդային գրականության մեջ և արվեստում, որը գրողներից և արվեստագետներից պահանջում էր գունազարդված արտացոլել խորհրդային իրականությունը և փառաբանել այն:

Սոցիոլոգիա (լատ. նշ. հասարակական)– Գիտություն հասարակության բազմակողմանի զարգացման և մարդկանց հասարակական վարքի մասին:

«Սպիտակ հեղափոխություն» – Պարսիկ շահի և կառավարող վերնախավի կողմից 1960–1970–ական թթ. իրականացված բարեփոխումների անվանումը Իրանում:

Սև շեյթան (սատանա)– Իսլամական հեղափոխությունից հետո Իրանի կողմից ԱՄՆ–ին տրված անվանումը՝ որպես իրանա–ամերիկյան հարաբերությունների խիստ սրման արտահայտություն:

Վերակառուցում – ԽՍՀՄ–ի պատմության վերջին շրջանում իրականացված քաղաքականություն, որի նպատակն էր ժամանակակից պահանջներին համապատասխան վերափոխել սոցիալիստական համակարգը: Սակայն Մ. Գորբաչովի նախաձեռնած վերակառուցման քաղաքականությունը ձախողվեց, և ԽՍՀՄ–ը փլուզվեց:

Տնտեսական մեծ ճգնաժամ – Այսպես է կոչվում կապիտալիստական երկրներում 1929թ. սկսված ամենամեծ ճգնաժամը, որը ոչ թե մասնակի, այլ համընդհանուր ճգնաժամ էր և ընդգրկում էր ոչ թե տնտեսության մի ճյուղ, այլ տնտեսությունն ամբողջությամբ և ծանր հարված հասցրեց հատկապես կապիտալիզմի միջնաբերդ ԱՄՆ–ին:

Քաղաքացիական հասարակություն – Զարգացման որոշակի աստիճանի հասած հասարակություն, որտեղ գործում են ազատ անհատների կամքով և կամավոր կերպով ձևավորված ոչ պետական կազմակերպությունները (ասոցիացիաները), որոնք իրենց գործունեության մեջ պետության ուղղակի միջամտությունից պաշտպանված են օրենքով:

Քաղաքացիական պատերազմ – Երկրի ներսում քաղաքական ուժերի, սոցիալական խմբերի միջև պայքարի զինված ձև, որը մղվում է պետական իշխանության գրավման համար: Քաղաքացիական պատերազմի տարածված ձևերից են ապստամբությունները, գյուղացիական և պարտիզանական պատերազմները, հեղափոխությունները:

Քաղբյուրո – ԽՄԿԿ Կենտկոմի մշտական գործող ղեկավար մարմին, որը առաջացել է 1919թ.՝ Կենտկոմի պլենար նիստերի միջև ընկած ժամանակամիջոցում առաջացած հարցերի օպերատիվ քննարկման համար: Գործնականում այն միանգամից վերածվեց պետության բարձրագույն իշխանական ատյանի:

Օպորտունիզմ (լատ. հարմար, շահավետ բառերից)– Տեսություն և պրակտիկա բանվորական շարժման մեջ և բանվորական կուսակցությունների ներսում, որը հակասում է բանվոր դասակարգի շահերին և մղում նրան դեպի բուժուազիայի հետ դա–

սակարգային համագործակցության ուղին, քարոզում հարմարվողականություն, համաձայնողականություն և անսկզբունքայնություն:

Ֆակիհ (ուլեմ) – Ղուրանի և մուսուլմանական օրենսդրության՝ շարիաթի լավագույն գիտակ և մեկնաբան, գիտնական և հոգևոր առաջնորդ:

Ֆաշիզմ (իտ. ֆացիա, փունջ բառից) – Առաջին աշխարհամարտից հետո Իտալիայում և Գերմանիայում առաջացած գաղափարական և քաղաքական հոսանք, որի հիմքում ընկած են մարտնչող նացիոնալիզմը, ամբողջատիրական իշխանությունը, հակակոմունիզմը: Ֆաշիզմի մարտավարության մեջ զուգակցվում են սոցիալիստական դեմագոգիայի, բռնության և ահաբեկչության մեթոդները:

Ֆյուրեր – Այսպես էին անվանում առաջնորդին, որին ֆաշիզմը օժտել էր գերբնական հատկանիշներով: Նա հասարակությունից վեր կանգնած հանճար էր, պայծառատես և կանխագուշակ փրկիչ ու առաքյալ՝ մեսիա: Ֆաշիզմը փորձել է այսպես ներկայացնել Հիտլերին Գերմանիայում, Մուսոլինիին՝ Իտալիայում:

Ֆուտուրիզմ (լատ. ապագա բառից) – XX դարում ձևավորված ավանգարդիստական ուղղություն, որը հիմնադրվել է Իտալիայում (ներկայացուցիչներ Ու. Բոչչոնի, Սևերին), որի ներկայացուցիչները ձգտում էին ստեղծել «ապագայի արվեստ», արտահայտել ժամանակը և դրա հետ կապված շարժման գաղափարը (օրինակ՝ վազող ձին պատկերվում էր ոչ թե չորս, այլ տասներկու ոտքով՝ շարժման տարբեր փուլերի համատեղման հետևանքով): Նրանք մերժում էին մարդկության ստեղծած մշակութային և գեղարվեստական արժեքները, մարդու զգացմունքների և հոգեբանության պատկերումը: Ըստ նրանց՝ արվեստի ոգեշնչման աղբյուրը պետք է լինեն ժամանակակից քաղաքը՝ իր սրընթաց տեմպով, հզոր տեխնիկան, մեքենաները:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1917թ. ապրիլ	ԱՄՆ-ի միանալը Անտանտին:
1917թ. հոկտեմբեր 25 (նոյեմբերի 7)	Ռուսաստանում սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը:
1918թ.	Անգլիական զորքերի կողմից Իրանի հյուսիսարևմտյան մասի գրավումը:
1918-1921թթ.	Ռուսաստանում «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումը:
1918թ. հունվարի 8	ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի կողմից «Տասնչորս կետերի» հռչակումը:
1918թ. օգոստոս	Անգլո-իրանական պայմանագրի ստորագրումը:
1918թ. հոկտեմբերի 30	Օսմանյան Թուրքիայի կողմից Մուդրոսի զինադադարի ստորագրումը:
1918թ. նոյեմբերի 11	Կոմպիենում զինադադարի ստորագրումը և Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը:
1919թ.	Բենիտո Մուսոլինիի կողմից ֆաշիստական շարժման ձևավորումը Իտալիայում: - Գերմանիայում Նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցության հիմնադրումը:
1919թ. հունվար	Լլոյդ Ջորջի գլխավորությամբ կոալիցիոն կառավարության կազմումը Մեծ Բրիտանիայում:
1919թ. հունվարի 18-1920թ. հունվարի 21	Փարիզում հաշտության վեհաժողովի կայացումը:
1919թ. հունվարի 30	Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող երկրները վերջնականապես անջատելու և ենթամանդատային տարածքներ հայտարարելու մասին որոշման ընդունումը «Ազգերի լիգայի» կողմից:
1919թ. ապրիլ	Ֆրանսիական պառլամենտի կողմից 8-ժամյա աշխատանքային օրվա սահմանումը:
1919թ. հունիսի 28	Փարիզի Վերսալյան պալատում Անտանտի և Գերմանիայի միջև հաշտության պայմանագրի կնքումը: - Փարիզի վեհաժողովի կողմից Ազգերի լիգայի կանոնադրության հաստատումը:
1919թ. սեպտեմբեր	Սեն-Ժերմեն ան Լեում Անտանտի և Ավստրիայի միջև

	հաշտության պայմանագրի ստորագրումը:
1919թ. նոյեմբեր	Նեյ Սյուր-Սենում Անտանտի և Բուլղարիայի միջև հաշտության պայմանագրի ստորագրումը:
1920թ. մարտ	Վերսալյան պայմանագրի և Ազգերի լիգայի կանոնադրությունը վավերացնելուց ԱՄՆ-ի Սենատի հրաժարվելը:
1920թ. ապրիլ	– Քեմալի կողմից Անկարայում Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի (ԹԱՄԺ) գումարումը: – Իրանցիների ապստամբությունը անգլիացիների դեմ Թավրիզում:
1920թ. հունիսի 1	ԱՄՆ-ի Սենատի կողմից Հայաստանի մանդատի մերժումը:
1920թ. հունիսի 5	Իրանի Գիլան նահանգի հռչակումը հանրապետություն:
1920թ. հունիս	Վերսալում Անտանտի և Հունգարիայի միջև հաշտության պայմանագրի ստորագրումը:
1920թ. օգոստոսի 10	Սևրում Անտանտի և սուլթանական Թուրքիայի միջև հաշտության պայմանագրի ստորագրումը:
1921թ.	Անգլո-իռլանդական պայմանագրի ստորագրումը և Իռլանդիային դոմինիոնի կարգավիճակ տալը: – Ա. Հիտլերի դառնալը Նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցության առաջնորդ: – Իրանա-խորհրդային պայմանագրի կնքումը: – Ռուսաստանում անցումը նոր տնտեսական քաղաքականության (ՆԷՊ):
1921 թ. գարուն-ամառ	– Սովի բռնկումը Խորհրդային Ռուսաստանում:
1921-1922թթ.	Վաշինգտոնում խորհրդաժողովի կայացումը:
1921թ. փետրվարի 21	Ռեզա խանի գլխավորությամբ պետական հեղաշրջման իրականացումը Իրանում:
1921թ. դեկտեմբեր	Վաշինգտոնյան խորհրդաժողովում խաղաղօվկիանոսյան տիրույթների և տարածքների պաշտպանության մասին «չորսի պայմանագրի» ստորագրումը:
1922թ.	Ֆրանսիայի կողմից Փոքր անտանտի ձևավորումը: – Մուսոլինիի գլխավորությամբ իտալական ֆաշիստների «երթը դեպի Հռոմ»: – Մահաթմա Գանդիի ձերբակալումը բրիտանական իշխանությունների կողմից:

	– Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծումը:
1922թ. դեկտեմբերի 30	Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության՝ ԽՍՀՄ-ի ստեղծումը:
1923թ.	Ֆրանս-բելգիական զորքերի կողմից Ռուրի մարզի օկուպացումը: – Հիտլերի կողմից Մյունխենում պետական հեղաշրջման անհաջող փորձը և նրա ձերբակալումը:
1923թ. ապրիլ	Քեմալի և նրա համախոհների կողմից Ժողովրդական կուսակցության ստեղծումը:
1923թ. հոկտեմբերի 29	– Թուրքիան հանրապետություն հռչակելու մասին օրենքի ընդունումը: – Ստամբուլից մայրաքաղաքի տեղափոխումը Անկարա:
1924թ.	Ռ. Մակդոնալդի գլխավորությամբ առաջին լեյբորիստական կառավարության կազմումը Մեծ Բրիտանիայում: – Պառլամենտական ընտրություններում ձախ ուժերի հաղթանակը Ֆրանսիայում: – Ֆրանս-բելգիական զորքերի դուրսբերումը Ռուրի մարզից: – Ֆրանսիայի և Խորհրդային Միության միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը: – Թուրքական Հանրապետության առաջին Սահմանադրության ընդունումը:
1924թ. հունվարի 31	ԽՍՀՄ-ի առաջին Սահմանադրության ընդունումը:
1924թ. օգոստոս	Լոնդոնի խորհրդաժողովում ամերիկյան կառավարության կողմից Դաուեսի պլանի ներկայացումը:
1925-1928թթ.	Բարենորոգումների նոր փուլը Թուրքիայում:
1925թ.	– Իրանում Փահլավների դինաստիայի հաստատումը: – ԽՍՀՄ-ի ինդուստրացման ծրագրի ընդունումը: – ՌԿ(բ)Կ-ն վերանվանվեց ՀամԿ(բ)Կ:
1925-1927 թթ. հուլիս	Հեղափոխությունը Չինաստանում և Չան Կայշիի գլխավորությամբ Ազգային կառավարության հաստատումը:
1925թ. հոկտեմբեր	Լոկարնոյում Գերմանիայի արևմտյան սահմանների ստատուս-քվոյի վերաբերյալ համաձայնագրի ստորագրումը: – Մեջլիսի կողմից Ռեզա խանի հռչակվելն Իրանի

	շահնշահ:
1926թ.	Գերմանիայի ընդունվելն Ազգերի լիգայի անդամ:
1927թ. ապրիլ	Չան Կայշիի գլխավորությամբ հակահեղափոխական հեղաշրջման իրականացումը Շանհայում և Նանկինում
1928թ.	Հուվերի ընտրվելը ԱՄՆ-ի նախագահ: – ԱՄՆ-ի և արևմտյան մյուս տերությունների կողմից Չան Կայշիի գլխավորած Գոմինդանի կառավարության պաշտոնապես ճանաչումը: – Իրանի Ռեզա խանի կողմից կապիտուլյացիաների ռեժիմի չեղյալ հայտարարվելը:
1927թ.	ԽՍՀՄ-ում գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման մասին որոշման կայացումը: – ՆԷՊ-ի ավարտը ԽՍՀՄ-ում:
1929-1933թթ.	Համաշխարհային տնտեսական մեծ ճգնաժամը:
1930 թ.	ՀամԿ(բ)Կ-ի անցնելը համատարած կոլեկտիվացման:
1930-ական թթ.	ԽՍՀՄ-ում հաստատվեց ամբողջատիրական համակարգը:
1931թ. սեպտեմբեր	Ճապոնական զորքերի ներխուժումը Արևելյան Չինաստան:
1932թ.	ԱՄՆ-ում գործազուրկների թվի հասնելը 13 միլիոնի: – Թուրքիայի դառնալը Ազգերի լիգայի անդամ: – Գերմանիայի կողմից ռազմատուգանքների վճարման միակողմանի դադարեցումը: – Գերմանիայի պառլամենտական ընտրություններում ֆաշիստների ամենաշատ ձայն ստանալը
1932-1933թթ.	ԽՍՀՄ-ում սովի բռնկումը:
1932թ. նոյեմբեր	Ֆրանկլին Ռուզվելտի ընտրվելը ԱՄՆ-ի նախագահ:
1933թ. հունվար	Ադոլֆ Հիտլերի նշանակվելը Գերմանիայի վարչապետ:
1933թ. մարտ	Ճապոնիայի դուրս գալը Ազգերի լիգայի կազմից:
1933թ. մայիս	Տանգայի պայմանագրի կնքումը, որով պաշտոնապես ճանաչվեց Հյուսիսարևելյան Չինաստանի բռնակցումը Ճապոնիային:
1933թ.	ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը:
1933թ. հունիս	Արդյունաբերության վերականգնման մասին օրենքի ընդունումը ԱՄՆ-ում:

1933թ. հոկտեմբեր	Գերմանիայի դուրս գալը Ազգերի լիգայից և հրաժարվելը Վերսալյան պայմանագրից:
1934թ.	Թուրքիայի դառնալը Բալկանյան անտանտի անդամ:
1934թ. հուլիս	Ֆրանսիայում ժողովրդական ճակատի ձևավորումը:
1934թ. սեպտեմբեր	Խորհրդային Միության անդամակցելն Ազգերի լիգային:
1935թ.	ԱՄՆ-ում սոցիալական ապահովության և պետության սոցիալական պատասխանատվության մասին օրենքի ընդունումը: – Ֆրանսիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև փոխադարձ օգնության պայմանագրի կնքումը: – Մեծ Բրիտանիայի պառլամենտի կողմից Հնդկաստանի կառավարման մասին օրենքի ընդունումը:
1935-1936թթ.	Ֆաշիստական Իտալիայի կողմից Եթովպիայի գրավումը:
1935թ. օգոստոս	ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի կողմից չեզոքության մասին օրենքի ընդունումը:
1936թ. գարուն	Լեոն Բլյումի գլխավորությամբ ժողովրդական ճակատի առաջին կառավարության կազմումը:
1936թ. հունիս	Ֆրանսիայում ֆաշիստական կազմակերպությունները լուծարելու մասին դեկրետի ընդունումը: – Գերմանիայի և Իտալիայի միջև ռազմական համագործակցության վերաբերյալ պայմանագրի ստորագրումը: Գերմանական զորքերի մուտքը Հռենոսի ապառազմականացված գոտի:
1936թ.	– Ռուզվելտի վերընտրվելը ԱՄՆ-ի նախագահ: – ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրության ընդունումը:
1936-1939թթ.	Գերմանա-իտալական զորքերի ռազմական ինտերվենցիան Իսպանիայի Հանրապետության դեմ:
1937թ. փետրվար	Լեոն Բլյումի հրաժարականը:
1937թ.	Իռլանդիայի հռչակվելն անկախ պետություն: – «Բեռլին-Հռոմ-Տոկիո առանցքի» ստեղծումը: – Ճապոնիայի կողմից Չինաստանի դեմ ագրեսիայի վերսկսումը:
1938թ.	Գերմանիայի կողմից Ավստրիայի անշլյուսը՝ «միավորումը»:

1938թ. հուլիս	Ճապոնական զորքերի ներխուժումը ԽՍՀՄ-ի Խասան լճի շրջան:
1938թ. սեպտեմբերի 30	Սուդեթական մարզը Գերմանիային հանձնելու մասին համաձայնագրի ստորագրումը Մյունխենում («Մյունխենյան գործարք»):
1939թ.	Գերմանիայի կողմից Չեխոսլովակիայի մնացած տարածքների գրավումը:
1939թ.	Իսպանիայում գեներալ Ֆրանկոյի ֆաշիստական վարչակարգի հաստատումը: – Իտալիայի կողմից Ալբանիայի գրավումը:
1939թ. մայիս	Ճապոնիայի ագրեսիան Մոնղոլական Ժողովրդական Հանրապետության դեմ:
1939թ. օգոստոսի 22	Հիտլերի ելույթը Օբերզալցբուրգում:
1939թ. օգոստոսի 23	Մոսկվայում գերմանա-խորհրդային չհարձակման պայմանագրի ստորագրումը:
1939թ. սեպտեմբերի 1	Գերմանական զորքերի ներխուժումը Լեհաստան և Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը:
1939թ. սեպտեմբերի 3	Անգլիայի և Ֆրանսիայի պատերազմ հայտարարելը Գերմանիային:
1939թ. սեպտեմբերի 17	Խորհրդային զորքերի ներխուժումը Լեհաստան:
1939թ. նոյեմբերի 30	Խորհրդային Միության ագրեսիայի սկսումը Ֆինլանդիայի դեմ:
1939թ. դեկտեմբեր	Խորհրդային Միության վտարումն Ազգերի լիգայից:
1940թ. ապրիլի 9-10	Գերմանացիների կողմից Դանիայի և Նորվեգիայի գրավումը:
1940թ. մայիսի 8	Անգլիայի վարչապետ Նևիլ Չեմբեռլենի հրաժարականը:
1940թ. մայիսի 10	Ուինսթոն Չերչիլի կողմից կոալիցիոն կառավարության կազմումը: – Գերմանական զորքերի ներխուժումը Ֆրանսիա:
1940թ. հունիսի 14	Փարիզի անձնատուր լինելը գերմանացիներին:
1940թ. հունիսի 22	Ֆրանսիայի անձնատուր լինելու ակտի ստորագրումը:
1940թ. օգոստոս	Լատվիայի, Լիտվայի, Էստոնիայի և Մոլդովայի մտնելը ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ:
1940թ հոկտեմբեր	Գերմանական զորքերի ներխուժումը Ռումինիա:
1940թ. նոյեմբեր	Հունգարիայի և Ռումինիայի միանալը ֆաշիստական

	խմբավորմանը:
1940թ. վերջեր	ԽՍՀՄ-ի վրա հարձակվելու «Բարբարոսա» կոչվող պլանի հաստատումը Հիտլերի կողմից:
1941թ. մարտ	Բուլղարիայի միանալը ֆաշիստական բլոկին:
1941թ. ապրիլ	Գերմանական զորքերի ներխուժումը Հարավսլավիա և Հունաստան:
1941թ. հունիսի 22	Գերմանիայի հարձակումը ԽՍՀՄ-ի վրա և Հայրենական մեծ պատերազմի սկիզբը:
1941թ. օգոստոս	– Խորհրդային Միության զորքերի մտնելը Հյուսիսային Իրան: – Անգլիայի զորքերի մուտքը Հարավային Իրան:
1941թ. օգոստոսի 14	Ռուզվելտի և Չերչիլի հանդես գալը համատեղ հայտարարությամբ, որը հայտնի է «Ատլանտյան խարտիա» անվամբ:
1941թ. սեպտեմբերի 24	Խորհրդային Միության միանալը Ատլանտյան խարտիային:
1941թ. դեկտեմբեր	Մոսկվայի մոտ գերմանական զորքերի պարտությունը:
1941թ. դեկտեմբերի 7	Ճապոնական ռազմանավերի և ավիացիայի հարձակումը ամերիկյան «Պիրլ Հարբոր» ռազմածովային հենակայանի վրա:
1941թ. դեկտեմբերի 8	ԱՄՆ-ի պատերազմ հայտարարելը Ճապոնիային:
1941թ. վերջ-1942թ. կես	Հակահիտլերյան կոալիցիայի ձևավորումը:
1942թ. հունվարի 1	Վաշինգտոնում Միացյալ ազգերի հռչակագրի ստորագրումը հակահիտլերյան կոալիցիայի անդամ 26 պետությունների կողմից:
1942թ. մայիսի 26	Լոնդոնում ԽՍՀՄ-ի և Անգլիայի միջև համագործակցության և փոխադարձ օգնության պայմանագրի ստորագրումը:
1942թ. հունիսի 11	Վաշինգտոնում խորհրդա-ամերիկյան համաձայնագրի ստորագրումը:
1942թ.	«Ազատ Ֆրանսիայի» վերանվանվելը «Մարտնչող Ֆրանսիայի»:
1942-1943թթ.	Ստալինգրադի և Կուրսկի ճակատամարտերում խորհրդային զորքերի հաղթանակը գերմանացիների դեմ: – Արմատական բեկում Երկրորդ աշխարհամարտում:
1943թ նոյեմբերի 28-դեկտեմբերի 1	Թեհրանի խորհրդաժողովը:

1944թ. հունիսի 6	Անգլո-ամերիկյան զորքերի անցնելը Լա-Մանշ նեղուցը և Երկրորդ ճակատի բացումը Եվրոպայում:
1944թ. օգոստոսի 19	Փարիզում ֆաշիստական օկուպանտների դեմ ապստամբության սկսումը:
1944թ. հոկտեմբերի 23	Գեներալ դը Գոլի գլխավորած ժամանակավոր կառավարության ճանաչումը ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և ԽՍՀՄ-ի կողմից:
1945թ. փետրվարի 4-11	Յալթայի (Ղրիմ) խորհրդաժողովը:
1946թ. ապրիլ	Ազգերի լիգան պաշտոնապես լուծարելու մասին որոշման ընդունումը:
1945թ. ապրիլի 16	Բեռլինի գրոհի սկիզբը:
1945թ. ապրիլի 30	Հիտլերի ինքնասպանության հայտնի դառնալը:
1945թ. մայիսի 8-ից - 9-ի գիշեր	Գերմանիայի անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտի ստորագրումը և Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտը:
1945թ. հունիսի 26	ՄԱԿ-ի Կանոնադրության ընդունումը:
1945թ. հուլիսի 17 - օգոստոսի 2	Պոտսդամի խորհրդաժողովը:
1945թ. օգոստոսի 6, 9	Ամերիկացիների կողմից ատոմային ռումբերի նետումը ճապոնական Հիրոսիմա և Նագասակի քաղաքների վրա:
1945թ. օգոստոսի 9	ԽՍՀՄ-ի պատերազմի մեջ մտնելը Ճապոնիայի դեմ:
1945թ. սեպտեմբերի 2	Ճապոնիայի անձնատուր լինելը և Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը:
1945-1946թթ.	Նյուրնբերգյան դատավարությունը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ..... 3

ԲԱԺԻՆ I
ԱՇԽԱՐՀԸ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՓՈՒԼՈՒՄ

§1. ՓԱՐԻԶԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԸ ԵՎ ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳԸ
§2. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ..... 15
§3. ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԵԾ ՃԳՆԱԺԱՄԸ..... 21
§4. ԱՄԲՈՂՋԱՏԻՐԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ.....27
§5. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ 1922-1939 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 33
§6. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ.....42
§7. ՀԵՌԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՈՒ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 48
§8-9. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....54
§10. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....60
§11. ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԸ. ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՓՈՒԼԸ 64
§ 12. ԽՍՀՄ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՎԱՐՏԸ 69

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ 79
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....95

Նիկոլայ Հովհաննիսյան
Աշոտ Ղուկասյան
Հարություն Ալեքսանյան

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

9-րդ դասարան
Մաս 1

Երաշխավորված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից

Հրատարակչության խմբագիր՝ Գալյա Հովհաննիսյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Լիանա Մինասյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ալվարդ Օհանջանյանի

Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 6.5 մամուլ:
Տպաքանակը՝ 7488:

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ տպարանում:

ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Թումանյան 12
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

EDIT PRINT
12 Toumanyan str., Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am